

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΙΚΑΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2019-2020

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Μαρίας Ελένης Πέτρου Κοσμοπούλου
A.M.: 7340011319004

Το Δημόσιο Δίκαιο της Υγείας
υπό το πρίσμα
των Συμπεριφορικών Οικονομικών

Επιβλέποντες:

- α) Καθηγητής Δελλής Γεώργιος
- β) Καθηγήτρια Παπαρρηγοπούλου – Πεχλιβανίδη Πατρίνα
- γ) Καθηγητής Τσουρουφλής Ανδρέας

Αθήνα, Νοέμβριος 2020

Copyright © Μαρία Ελένη Κοσμοπούλου, 2020

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν την συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διπλωματικής εργασίας μου, καθηγητή, κ. Δελλή Γεώργιο για τις συμβουλές και την εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπό μου. Χωρίς το έντονο ακαδημαϊκό του ενδιαφέρον και την πίστη του στη σημασία της συμπεριφορικής οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, η εκπόνηση της παρούσης δεν θα ήταν δυνατή.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω την καθηγήτρια, κα. Παπαρρηγοπούλου–Πεχλιβανίδα Πατρίνα και τον καθηγητή, κ. Τσουρουφλή Ανδρέα. Οι γνώσεις που μου μετέδωσαν καθόλη τη διάρκεια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών αποτέλεσαν ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση των ζητημάτων που άπτονται του δικαίου κοινωνικής προστασίας και αφορούν στην παρούσα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια και τους φίλους μου για την στήριξή τους όλο αυτό το διάστημα.

*Στην αγαπημένη μου φίλη,
Γεωργία.
Γιατί με ωθεί πάντα
να γίνω καλύτερη.*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
A. Η χρησιμότητα των συμπεριφορικών πορισμάτων στο δημόσιο δίκαιο της υγείας.....	13
1. Οι συμπεριφορικές ρίζες μίας σειράς σύγχρονων προβλημάτων της δημόσιας υγείας.....	13
2. Συμπεριφορικές παρεμβάσεις ρυθμιστικού χαρακτήρα στη δημόσια υγεία.....	20
2α. Παραδείγματα παρεμβάσεων σε συμπεριφορές με έντονο κοινωνικό αντίκτυπο.....	23
2β. Παραδείγματα παρεμβάσεων στον τρόπο ζωής.....	28
B. Αποτίμηση της νέας προσέγγισης.....	30
1. Κριτική της συμπεριφορικής προσέγγισης.....	30
2. Αντίλογος.....	36
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	42
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	44

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παραδοσιακή θεωρία των νεοκλασικών οικονομικών περιγράφει τον *homo oeconomicus*, έναν άνθρωπο που δρα πάντοτε με τρόπο ορθολογικό και εγωιστικό, εξυπηρετώντας τα προσωπικά του συμφέροντα, και επιχειρεί συνεχώς να ενισχύσει την ευημερία του, επιλέγοντας την επιλογή εκείνη που μεγιστοποιεί τελικώς την ωφέλειά¹ του. Σύμφωνα, δηλαδή, με την παραδοσιακή θεωρία, οι ανθρώπινες αποφάσεις αποτελούν το προϊόν μίας μεθοδικής και αντικειμενικής, μη επηρεαζόμενης από παράγοντες που δεν ανάγονται στη λογική, ανάλυσης κόστους-οφέλους. Κατά αυτόν τρόπο, οι αποφάσεις καταλήγουν εν δυνάμει πάντοτε προς όφελος του ανθρώπου που τις λαμβάνει.

Σε αυτό το ιδεότυπο ανθρώπου αποδίδονται² κυρίως τα ακόλουθα χαρακτηριστικά³:

1. Λειτουργεί σύμφωνα με ένα σύνολο προτιμήσεων που εμφανίζει πληρότητα, σταθερότητα, συνέπεια και μεταβατικότητα. Αυτό σημαίνει ότι:
  1. μεταξύ δύο αγαθών ή υπηρεσιών, το άτομο προτιμά είτε το Α, είτε το Β, είτε και τα δύο του είναι αδιάφορα,⁴
  2. οι προτιμήσεις του παραμένουν σταθερές, με την έννοια ότι δεν επηρεάζονται από παράγοντες όπως η πάροδος του χρόνου ή ο τρόπος με τον οποίο το Α και το Β περιγράφονται,
  3. οι προτιμήσεις είναι συνεπείς μεταξύ τους, δηλαδή αν ένα πρόσωπο προτιμά σε κάποιες περιπτώσεις το Α έναντι του Β, και σε καμία περίπτωση το Β έναντι του Α, τότε αναγκαστικά προτιμά το Α από το Β, ενώ, παράλληλα
  4. τηρούν την «μαθηματική» αρχή της μεταβατικότητας (ήτοι αν ο Χ προτιμάει το Α έναντι του Β και το Β έναντι του Γ, τότε θα προτιμάει πάντα το Α έναντι του Γ)⁵

---

¹ Για να προσδιοριστεί η ωφέλεια χρησιμοποιούνται κατά βάση τρία κριτήρια: η υποκειμενική ευτυχία και ικανοποίηση (βλ. ηθικός ηδονισμός που κάνει λόγο για τη μεγιστοποίηση της ηδονής και την ελαχιστοποίηση του πόνου), η ικανοποίηση των προτιμήσεων του ατόμου (η ευημερία του ατόμου ως συνάρτηση της ικανοποίησης των προτιμήσεών του, πραγματικών ή στο πλαίσιο μίας ιδανικής κρίσεως) και η εμφάνιση στο πρόσωπο του ανθρώπου αντικειμενικών αγαθών (δηλαδή αγαθών που θεωρούνται αντικειμενικώς κριτήριο ευημερίας: καλή υγεία, ελευθερία, αυτοσεβασμός, γνώση, ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις). Το πιο συχνό κριτήριο που λαμβάνεται υπόψη είναι η θεωρία των πραγματικών προτιμήσεων. Zamir, Teichman (2018) σελ. 14-15.

Αλλά και Καραμπατζός (2016) σελ. 17, υποσ. 50 όπου ο συγγραφέας παραπέμπει στο έργο του Daniel Bernouilli, ο οποίος διέκρινε μεταξύ ωφέλειας-χρησιμότητας (utility) και πλούτου (wealth), τονίζοντας ότι αυτό που αντικειμενικώς αποκτάται δεν μεταφράζεται αυτούσιο σε υποκειμενικώς βιώμενη ωφέλεια.

² Καραμπατζός (2016) σελ. 15 επ. και Zamir, Teichman, (2018) σελ. 10 επ.

³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο οικονομολόγος Gary Becker, «Η ανθρώπινη συμπεριφορά μπορεί να ιδωθεί ως αφορώσα σε πρόσωπα τα οποία μεγιστοποιούν τις ωφέλειές τους επί τη βάσει ενός σταθερού συνόλου προτιμήσεων και συγκεντρώνουν τη βέλτιστη ποσότητα πληροφοριών και άλλων εισροών σε πολλές διαφορετικές αγορές». Becker (1978) σελ. 5 επ.

⁴ Αυτό το χαρακτηριστικό έχει σημασία για την οικονομική ανάλυση γιατί συνεπάγεται ότι δύο αγαθά, οποιαδήποτε μορφή και αν έχουν, μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους.

⁵ Σπύρου (2009) σελ. 19

2. Υποκινείται από ιδιοτέλεια και φιλαυτία. Στην περιγραφή αυτού του ιδεότυπου δεν χωρά η επίκληση αλτρουιστικών συναισθημάτων και κινήτρων· ο αλτρουισμός νοείται μόνο ως μεταμφιεσμένος εγωισμός, ορμώμενος από την επιθυμία για δόξα, υστεροφημία, κοινωνική αναγνώριση, προσωπική ευχαρίστηση.
3. Προβαίνει μόνο στις ενέργειες τις οποίες, κατόπιν ενδεδειγμένης επεξεργασίας όλων των διαθέσιμων πληροφοριών και στάθμισης των αναδυόμενων επιλογών, κρίνει ότι θα μεγιστοποιήσουν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο τις ωφέλειές του. Σε αυτή τη διαδικασία περιορίζεται μόνο από συγκεκριμένους αντικειμενικούς περιορισμούς, όπως ο πεπερασμένος χαρακτήρας των διαθέσιμων πόρων (αγαθά, χρήματα, χρόνος, ενέργεια) και οι νομικές ρυθμίσεις, που δεν δύναται να παρακαμφθούν.

Στα χαρακτηριστικά αυτά βασίζουν οι οικονομολόγοι της νεοκλασικής θεωρίας⁶ τις προβλέψεις που κάνουν αναφορικά με τις επιλογές του ατόμου και τις μικρο- και μακροοικονομικές τους συνέπειες.⁷

Με βάση τα ίδια δεδομένα, η παραδοσιακή θεωρία της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου επιχειρεί να προβλέψει τη δράση των υποκειμένων δικαίου και το πώς ενδέχεται αυτή να μεταβληθεί ανάλογα με διαφορετικούς κανόνες δικαίου, ξανά προς επίτευξη του σκοπού της βελτιστοποίησης του δικαιικού συστήματος ώστε να εξασφαλίζεται μία μεγιστοποίηση της συνολικής ωφέλειας. Παράλληλα, ερμηνεύει τις διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις και κυρώσεις προσδίδοντάς τους το χαρακτήρα θετικών και αρνητικών κινήτρων, στα οποία προσαρμοζόμενος αναλόγως ο κοινωνός του δικαίου, αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προσωπική του ωφέλεια.

Η νεοκλασική αυτή θεωρία γρήγορα αμφισβητήθηκε από μία σειρά επιστημόνων, τους οποίους δεν απασχόλησε τόσο η ίδια η έννοια της ορθολογικότητας, όσο το πόσο συχνά και σε τί βαθμό το άτομο τελικώς δρα ορθολογικά.⁸

Τα θεμέλια προς μία νέα προσέγγιση της ανθρώπινης ορθολογικότητας έθεσε ο Herbert Simon κάνοντας λόγο για μία ορθολογικότητα η οποία είναι περιορισμένη (bounded rationality).⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο, οι γνωσιακές ικανότητες του ανθρώπου, ήτοι η ικανότητά του να

---

⁶ Όπως αναφέρεται, η νεοκλασική θεωρία δέχεται τα ανωτέρω χαρακτηριστικά, όχι γιατί οι ενστερνιστές της πιστεύουν πράγματι ότι το άτομο είναι έτσι δομημένο, ώστε, για παράδειγμα, οι προτιμήσεις του να παραμένουν αναλλοίωτες καθόλη τη διάρκεια της ζωής του. Αν δέχονταν κάτι τέτοιο θα ήταν σαν να παραβλέπουν την αποτελεσματικότητα των διαφημίσεων ή τα υψηλά ποσοστά διαζυγίων. Αντίθετα, περιγράφουν το άτομο με αυτά τα χαρακτηριστικά καθότι θεωρούν ότι η απόκλιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς από τον κανόνα που θέτουν είναι ιδιαίτερα μικρή, με αποτέλεσμα να μην χρειάζεται να ληφθεί υπόψη αυτή η μετρική. Zamir, Teichman (2018) σελ. 10 και Friedman (1966)

⁷ Ένα μέρος των οικονομικών (τα θετικά οικονομικά) ασχολείται με την παρατήρηση, την εξήγηση και, κατόπιν την πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ένα δεύτερο ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να δομηθεί ένα οικονομικό μοντέλο προκειμένου να υπάρξει ένα συγκεκριμένο επιθυμητό αποτέλεσμα. Το δεύτερο αυτό κομμάτι των οικονομικών, όπως είναι φυσικό, βασίζεται στα δεδομένα που του παρέχει το πρώτο και διαμορφώνει μοντέλα πάνω στη βάση των δεδομένων αυτών. Zamir, Teichman (2018) σελ. 8-9

⁸ Baron, Wilkinson-Ryan (2018) σελ. 19

⁹ Simon (1957) σελ. 198 επ.

συλλαμβάνει και να επιλύει προβλήματα, είναι σημαντικά περιορισμένες δεδομένου του μεγέθους και του αριθμού των προβλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει καθημερινά. Καθίστατο, συνεπώς, αναγκαία η τροποποίηση του προτύπου που είχε δημιουργηθεί προκειμένου να είναι πραγματικά πιθανή η πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των συνεπειών της.

Συγκεκριμένα, ο Herbert Simon τόνισε ότι ο μέσος άνθρωπος τις περισσότερες φορές δεν επιλέγει ορθολογικά και με τρόπο που μεγιστοποιεί τα οφέλη του καθώς περιορίζεται σε αυτό λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης ή γνώσης επί του αντικειμένου, σε συνδυασμό με τις εν γένει υπολογιστικές ή στοχαστικές ανθρώπινες αδυναμίες. Οι περιορισμοί αυτοί εντείνονται από το γεγονός ότι ο χρόνος που έχει κάποιος στη διάθεσή του προκειμένου να καλύψει τα κενά αυτά είναι το κατά βάση περιορισμένο αγαθό. Ένας άνθρωπος σπάνια μπορεί να αφιερώσει τον απαραίτητο χρόνο ώστε να καταλήξει στη βέλτιστη και πιο ορθολογική επιλογή. Ο άνθρωπος καλείται καθημερινά να προβεί σε μία πληθώρα αποφάσεων, πολλές εκ των οποίων ιδιαίτερα περίπλοκες: δεν είναι δυνατόν να δρα πάντοτε, αλλά ούτε και στη πλειονότητα των φορών ορθολογικά, όπως ορίζει η παραδοσιακή θεωρία της ορθολογικότητας.

Σε όλα αυτά τα δεδομένα όφειλε η οικονομική ανάλυση του δικαίου να προσαρμοστεί: έπρεπε να ενσωματώσει στη θεωρία της τα πορίσματα των επιστημών που αναφέρονται στα συμπεριφορικά αίτια των ανορθολογικών επιλογών των ατόμων. Μόνο μέσα από αυτή την προσαρμογή η οικονομική ανάλυση θα μπορούσε να λάβει μία εμπειριστατωμένη θέση επί της διαμόρφωσης νέου δικαίου και της ερμηνείας του ήδη υπάρχοντος.

Στο πλαίσιο που έθεσε ο Herbert Simon, μία νέα γενιά οικονομολόγων και επιστημόνων της γνωσιακής και κοινωνικής ψυχολογίας ήρθε να προσθέσει μία πληθώρα άλλων ελαττωμάτων στον κατάλογο των εμποδίων της ανθρώπινης ορθολογικότητας. Έτσι, τα πορίσματα διεπιστημονικών πειραμάτων θα έρθουν να προσαρμόσουν τη θεωρητική φύση του ορθολογικά δρώντος ανθρώπου, αναδεικνύοντας και συστηματοποιώντας τις φορές που οι άνθρωποι λειτουργούν ανορθολογικά. Θα δώσουν, δηλαδή, φως σε όλες εκείνες τις αδυναμίες, τα σφάλματα και τις στρεβλώσεις που εμποδίζουν το άτομο από το να λαμβάνει τη βέλτιστη επιλογή. Θα διαμορφωθεί έτσι μία νέα θεώρηση των οικονομικών, τα συμπεριφορικά οικονομικά, τα οποία θα αποκτήσουν σταδιακά ιδιαίτερη απήχηση.

Τα πρώτα βήματα θα γίνουν το 1974 με τη δημοσίευση της έρευνας των Daniel Kahneman και Amos Twersky.¹⁰ Οι δύο ψυχολόγοι θα χρησιμοποιήσουν τη διάκριση την οποία εισήγαγαν οι Keith Stanovich και Richard West επί των συστημάτων που χρησιμοποιεί ένα άτομο για να λάβει αποφάσεις και θα αναδείξουν συστηματικά λάθη στα οποία υποπίπτουν οι άνθρωποι όταν προβαίνουν σε αποφάσεις, λάθη τα οποία ανιχνεύονται όχι στην αλλοίωση της σκέψης από το συναίσθημα, αλλά σε σφάλματα στο «σχεδιασμό του μηχανισμού της γνωσιακής λειτουργίας».

---

¹⁰ Kahneman, Twersky (1974)

Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, το Σύστημα 1 λειτουργεί με αυτοματισμούς, ταχύτητα, χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια, σχεδόν αυθόρμητα και διαισθητικά, στηριζόμενο σε μεγάλο βαθμό στο συναίσθημα. Στο πλαίσιο αυτό, το άτομο χρησιμοποιεί τα λεγόμενα heuristics προκειμένου να καταλήξει σε μία απόφαση ή μία κρίση. Ως heuristic ορίζεται η πνευματική παράκαμψη που επιτρέπει στο άτομο να λύνει προβλήματα και να προβαίνει σε αποφάσεις γρήγορα και αποτελεσματικά. Πρόκειται στην ουσία για απλοποιημένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων οι οποίες επιτρέπουν στους ανθρώπους να μην αφιερώνουν πολλή ενέργεια ή χρόνο σε κάθε απόφαση με την οποία έρχονται αντιμέτωποι.¹¹

Από την άλλη, το Σύστημα 2 οδηγείται σε μία απόφαση μέσα από μία έντονη πνευματική δραστηριότητα. Λειτουργεί συνειδητά, με αναλυτικό τρόπο και ως εκ τούτου είναι πιο αργό. Δεν χρησιμοποιεί πρακτικούς τρόπους για να φτάσει στη λύση ενός προβλήματος, αλλά κανόνες που το άτομο έχει διδαχθεί.

Όπως είναι φυσικό, δεδομένης της πληθώρας αποφάσεων που αναγκάζεται καθημερινά να λάβει το άτομο, δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί η ενεργοποίηση του Συστήματος 1: ένας μεγάλος αριθμός αποφάσεων θα παρθεί από το Σύστημα αυτό. Παρά την επιστράτευση του λιγότερο συνειδητού Συστήματος, το άτομο σε μεγάλο βαθμό δεν θα σφάλει στις επιλογές του. Άλλωστε, πολλά από τα μέσα που χρησιμοποιεί το άτομο στο πλαίσιο του Συστήματος 1 έχουν έναν εμπειρικό χαρακτήρα. Παρόλα αυτά, σε ένα σύνολο αποφάσεων καθόλου αμελητέο, επειδή ακριβώς το άτομο θα αποφασίσει μέσω του Συστήματος 1, θα αποκλίνει από το πρότυπο του ορθολογικού ανθρώπου. Έτσι, θα αναδειχθούν στρεβλώσεις που σχετίζονται με τη χρήση εμπειρικών εργαλείων λήψης αποφάσεων.

Στη βάση αυτή θα στηριχθούν τα επόμενα χρόνια πολλοί ακόμη επιστήμονες που σταδιακά θα αναδείξουν μία μεγάλη σειρά στρεβλώσεων: κάποιες θα αφορούν στη διαδικασία λήψης μίας απόφασης, άλλες το βαθμό προσοχής ενός ατόμου, την αντιληπτική του ικανότητα, τη συναισθηματική του διάθεση κ.ο.κ..¹²

Όσο οι επιστήμονες αναδεικνύουν όλο και περισσότερες στρεβλώσεις, τόσο πιο προφανές καθίσταται ότι μία κρατική πολιτική που στοχεύει να περιορίσει είτε τις αρνητικές συνέπειες μίας συμπεριφοράς, είτε μία προβληματική καθεαυτή συμπεριφορά, πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλα τα παραπάνω στοιχεία που επενεργούν στην ορθολογικότητα του ανθρώπου, περιορίζοντάς την. Όλα αυτά τα στοιχεία θα επηρεάσουν τελικώς την αποτελεσματικότητα της πολιτικής που θα υιοθετηθεί, έτσι που μία πολιτική που δεν εσωτερικοποιεί τα επιστημονικά αυτά πορίσματα είναι καταδικασμένη να αποτύχει, αν όχι πλήρως, σίγουρα σε μεγάλο βαθμό.

Επομένως, τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να γίνεται δημόσια λόγος για τη συμπεριφορικός εμπνευσμένη ρύθμιση. Κάποια από τα μέσα που εμπίπτουν στον εν λόγω όρο δεν είναι άγνωστα στο χώρο του δικαίου, μάλιστα κάποια εξ αυτών υπάρχουν εκατοντάδες χρόνια. Για πρώτη,

¹¹ Ibid. Για μία αναλυτική αναφορά στα heuristics, βλ. Kahneman, Slovic, Tversky (1982)

¹² Θα γίνει λόγος για τις ειδικότερες περιπτώσεις στρεβλώσεων παρακάτω, με ειδική αναφορά σε παραδείγματα από τη δημόσια υγεία και το δίκαιο της δημόσιας υγείας.

όμως, φορά η επιστράτευση των μέσων αυτών γίνεται σε τέτοιο συνειδητό βαθμό προκειμένου να εξουδετερωθούν οι συνέπειες των περιορισμών που τίθενται στην ανθρώπινη ορθολογικότητα.

Κάποια από αυτά αποτελούν εκδήλωση του αυστηρού νομικού πατερναλισμού. Πρόκειται για μέτρα που περιορίζουν ή καταλύουν συγκεκριμένες ελευθερίες του ατόμου για να εξασφαλίσουν το καλό του ίδιου. Εδώ εμπίπτουν η απαγόρευση κατανάλωσης ποτού και καπνικών ουσιών από ανήλικους, η απαγόρευση χρήσης ναρκωτικών ουσιών, η υποχρεωτική ασφάλιση υγείας, οι «φόροι αμαρτίας» (sin taxes) για προϊόντα που βλάπτουν την υγεία.

Αν και τα μέτρα αυτά δεν λείπουν από την «εργαλειοθήκη» του συμπεριφορικός προσανατολισμένου νομοθέτη, προτάσσεται η χρήση ηπιότερων μέτρων, καθώς αυτά δεν καταλύουν ή δεν περιορίζουν σημαντικά τις ελευθερίες του ατόμου, αλλά, αντίθετα, του επιτρέπουν να επιλέγει ό,τι επιθυμεί ακόμα και αν λαμβάνει μία βλαπτική ή, άλλως, μία ανορθολογική απόφαση για το ίδιο· απλά το καθοδηγούν στην πιο ωφέλιμη. Επειδή δε οι συμπεριφορικός εμπνευσμένες ρυθμίσεις είναι ως επί το πλείστον ρυθμίσεις που δεν έχουν απόλυτο και καταναγκαστικό χαρακτήρα, αντίθετα διατηρούν την ελευθερία επιλογής (choice-preserving), γίνεται λόγος για έναν «φιλελεύθερο πατερναλισμό» (libertarian paternalism)¹³ ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα σε δύο άκρα: αυτό του laissez-faire φιλελευθερισμού και εκείνο του παρεμβατικού κράτους με έντονο το στοιχείο του καταναγκασμού.

Μία σειρά μέτρων από αυτά που εμπίπτουν στο πλαίσιο του φιλελεύθερου πατερναλισμού στρέφεται στο γνωσιακό. Εξ αυτών, κάποια έχουν ως στόχο να βοηθήσουν το άτομο να λάβει συνειδητά πιο ορθολογικές ή συνεπείς με τις απόψεις του αποφάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να πραγματοποιηθεί μία εκστρατεία ενημέρωσης ως προς την ύπαρξη, την επίδραση και συχνά την εκμετάλλευση από τρίτους των διαφόρων στρεβλώσεων, ή μία εκπαίδευση που επιδιώκει να φέρει σε επαφή και να εθίσει το άτομο στη χρήση λογικών κανόνων. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, προτείνεται μεταξύ άλλων η εκπαίδευση των ατόμων στη λογική των πιθανοτήτων. Στην ίδια κατηγορία εμπίπτει και η θέσπιση υποχρεωτικής γνωστοποίησης (disclosure duties) συγκεκριμένων στοιχείων ενός προϊόντος ή μίας υπηρεσίας. Με αυτά τα μέσα επιχειρείται η ενεργοποίηση του Συστήματος 2 ώστε να τεθεί υπό έλεγχο η αυθόρμητη κρίση του Συστήματος 1.¹⁴ Εν προκειμένω, ο νομοθέτης οφείλει να ανακαλύψει τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο ο

¹³ Thaler, Sustein (2003)

¹⁴ Κρίνοντας την αποτελεσματικότητα των μεθόδων αυτών, οι ειδικοί αναδεικνύουν το no-reading problem: αφενός οι άνθρωποι σε μεγάλο βαθμό δεν διαβάζουν και, άρα δεν λαμβάνουν τις πληροφορίες που απευθύνονται σε αυτούς με σκοπό την ενεργοποίηση του Συστήματος 2· αφετέρου εκείνοι που λαμβάνουν την πληροφορία δεν μπορούν σε δεύτερη φάση να την επεξεργαστούν λόγω του πληροφοριακού κορεσμού. Βλ. Roger, Frey (2014). Εμπόδια στην αποτελεσματικότητα της μεθόδου αυτής θέτουν συχνά επίσης ο αναλφαβητισμός και ο μαθηματικός αναλφαβητισμός.

Στα πλεονεκτήματά του από την άλλη είναι ότι πρόκειται για ένα πολύ φτηνό εργαλείο. Βασικό μέρος των εξόδων αποτελεί η διαδικασία απόκτησης της πληροφορίας που πρέπει να γνωστοποιηθεί στον κόσμο, ενώ κόστος αποτελεί και ο χρόνος που αφιερώνει το άτομο για να προσλάβει τις πληροφορίες. Επίσης, σαν μέσο δεν θέτει περιορισμούς στα δικαιώματα ή τις ελευθερίες του ατόμου: η τελική απόφαση ανήκει στο άτομο καθ' ολοκληρία. Στη χειρότερη είναι απλά αναποτελεσματικό ενώ σε κάθε περίπτωση, ενισχύει τη διαφάνεια. Zamir, Teichman (2018) σελ. 171-177

αποδέκτης της πληροφορίας θα αντιδράσει σε αυτή. Εξάλλου, θα πρέπει να λάβει υπόψη τις έρευνες που αποδεικνύουν ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις η απλή γνωστοποίηση πληροφοριών δεν έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα: τότε οφείλει να επιλέξει είτε μία άλλη μορφή ενημέρωσης (π.χ. με χρήση γραφικών εικόνων), είτε κάποιο τελείως διαφορετικό μέσο.

Από την άλλη, προτείνεται η χρήση μέσων που λειτουργούν έμμεσα, εξουδετερώνοντας τις συνέπειες κάποιων προκαταλήψεων, αξιοποιώντας κάποιες άλλες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο δημιουργός ενός μέτρου εκμεταλλεύεται λειτουργικά χαρακτηριστικά του Συστήματος 1 για να αντιμετωπίσει τις συνέπειες μίας στρέβλωσης που εντοπίζεται στο ίδιο ακριβώς Σύστημα.¹⁵

Στο πλαίσιο αυτό γεννάται η θεωρία των nudges (νυγμών).¹⁶ Ως nudges περιγράφονται τα θετικά, ήπιου χαρακτήρα μέσα πειθούς που χρησιμοποιούνται προκειμένου να ενθαρρυνθούν συγκεκριμένες συμπεριφορές.¹⁷ Τα μέσα αυτά συνεισφέρουν στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος επιλογής (choice environment) του ατόμου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καθοδηγήσουν την αυτόματη και ασυνείδητη επιλογή του προς την κατεύθυνση που θα ακολουθούσε συνειδητά το ίδιο το άτομο αν επεξεργαζόταν και αξιολογούσε ορθολογικά – δηλαδή, μη επηρεαζόμενο από τις διάφορες στρεβλώσεις – όλα τα σχετικά δεδομένα.^{18, 19} Στηρίζονται δε στην κατανόηση της ψυχολογίας του ατόμου κατά τη διαδικασία λήψης μίας απόφασης και δρουν προκαλώντας μία αλλαγή στην ατομική συμπεριφορά με έναν κατά βάση προβλέψιμο τρόπο.

Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Αφενός, σε αυτά που έχουν ως στόχο πρωτίστως το συμφέρον του αποδέκτη του νυγμού. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα μέτρα που υιοθετούνται προκειμένου οι πολίτες να ζήσουν μία πιο υγιεινή ζωή (όπως οι εκστρατείες με στόχο τη μείωση του καπνίσματος). Αφετέρου, σε αυτά που δρουν ευεργετικά στο κοινωνικό σύνολο, χωρίς να επηρεάζουν απαραίτητα τον ίδιο τον αποδέκτη του νυγμού (όπως συμβαίνει με την εφαρμογή νυγμών στη δωρεά οργάνων).

Φέρουν μία σειρά πλεονεκτημάτων. Μεταξύ άλλων, έχουν ιδιαίτερα χαμηλό κόστος· δεν επιβαρύνουν σημαντικά τον αποδέκτη τους· δεν στερούν από το άτομο την ελευθερία του·

---

¹⁵ Zamir, Teichman (2018) σελ 134-138

¹⁶ Ο εν λόγω όρος έγινε ευρέως γνωστός μέσα από το βιβλίο των Richard Thaler και Cass Sunstein, Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness.

¹⁷ Thaler, Sunstein (2018) σελ. 6

¹⁸ Το nudging διακρίνεται από το debiasing: το πρώτο αναφέρεται σε μία εξωτερική παρέμβαση, ενώ το δεύτερο αναφέρεται σε μία διαδικασία που εκκινεί παραδοσιακά από το ίδιο το άτομο.

¹⁹ Στην ουσία το άτομο διατηρεί την ελευθερία να επιλέξει οποιαδήποτε συμπεριφορά κρίνει, αλλά ωθείται εμμέσως στην υιοθέτηση εκείνης που κρίνεται επιθυμητή. Το επιθυμητό μίας συμπεριφοράς κρίνεται στο πλαίσιο της έννομης τάξης και, συγκεκριμένα, στο πλαίσιο μίας στάθμησης μεταξύ των επιδιωκόμενων στόχων και των περιορισμών που θέτει η εφαρμογή ρυθμιστικών μέτρων. Κρίνεται δηλαδή όπως και κάθε άλλη στόχευση που υιοθετεί η Πολιτεία προκειμένου να ρυθμίσει την κοινωνική ζωή και συμβίωση. Εξάλλου, το επιθυμητό μπορεί να στηρίζεται στη βούληση της πλειοψηφίας όπως αυτή προκύπτει μέσα από στατιστικές έρευνες, ή στη βούληση των ίδιων των αποδεκτών των nudges.

θέτουν στο επίκεντρο το άτομο λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά, τις επιθυμίες, τους στόχους του· είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικά.

Αυτές οι μορφές παρέμβασης, ακριβώς λόγω της απλότητας, του χαμηλού κόστους και της αποτελεσματικότητάς τους, άρχισαν να έχουν μεγάλη απήχηση και να κινούν το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων ανά τον κόσμο. Το 2009, ο τότε Πρόεδρος των ΗΠΑ δημιούργησε το OIRA (Office of Information and Regulatory Affairs) και τοποθέτησε στην προεδρία της υπηρεσίας τον Cass Sunstein. Ένα χρόνο αργότερα δημιουργήθηκε η BIT (Behavioural Insights Team) στο πλαίσιο της βρετανικής κυβέρνησης. Τέτοιες ομάδες έχουν αρχίσει να εμφανίζονται όλο και πιο συχνά, τόσο σε κράτη (Αυστραλία, Γαλλία κ.λπ.), όσο και σε υπερεθνικούς οργανισμούς (όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και η Ευρωπαϊκή Ένωση). Οι ομάδες αυτές έχουν επιφορτιστεί με την έρευνα και τη δημιουργία προτάσεων συμπεριφορικών πολιτικών, και ήδη, μέσα σε λίγα χρόνια έχουν προβεί σε μία σειρά πρωτοβουλιών με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Ένας βασικός τομέας έρευνας και εφαρμογής τέτοιων πολιτικών είναι η δημόσια υγεία. Όπως έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί, τα περισσότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η σύγχρονη δημόσια υγεία έχουν τις ρίζες τους στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Όπως είναι φυσικό, πολύ γρήγορα, τόσο στη βιβλιογραφία, όσο και στην πρακτική, έγινε η συσχέτιση των δύο και επισημάνθηκε ότι τα συμπεριφορικά οικονομικά έχουν να προσφέρουν πολλά στο χώρο του δημοσίου δικαίου της υγείας.

***

Η παρούσα διπλωματική θα αναφερθεί πρώτα στις διάφορες στρεβλώσεις που επιδρούν στην ανθρώπινη ορθολογικότητα, συνδέοντάς τις με επιμέρους σύγχρονα προβλήματα δημόσιας υγείας. Θα ακολουθήσει μία αναφορά σε συμπεριφορικά εμπνευσμένες πολιτικές που έχουν προταθεί ή/και υιοθετηθεί ανά τον κόσμο και στα αποτελέσματά τους. Θα καταστεί κατά αυτόν τον τρόπο εμφανής η χρησιμότητα των συμπεριφορικών οικονομικών στον κλάδο του δημοσίου δικαίου της υγείας. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μία κριτική των παρεμβάσεων αυτών, στις οποίες έχει εναντιωθεί μεγάλο μέρος της θεωρίας. Τέλος, θα αναφερθεί ο αντίλογος στην κριτική αυτή. Με αυτό της το περιεχόμενο, η παρούσα επιχειρεί να αναδείξει τη δυναμική που έχουν λάβει οι πολιτικές αυτές στο χώρο της δημόσιας υγείας, αφενός επισημαίνοντας τα πλεονεκτήματά τους και, κυρίως, την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έχουν εφαρμοστεί στον πραγματικό κόσμο, αφετέρου τονίζοντας τους κινδύνους που αυτά θέτουν για μία σειρά θεμελιωδών αρχών και ελευθεριών.

A. Η χρησιμότητα των συμπεριφορικών πορισμάτων στο δημόσιο δίκαιο της υγείας²⁰

1. Οι συμπεριφορικές ρίζες μίας σειράς σύγχρονων προβλημάτων της δημόσιας υγείας

Όπως προαναφέρθηκε, πολλά από τα σύγχρονα προβλήματα στο πεδίο της δημόσιας υγείας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε στρεβλώσεις και σφάλματα στη συμπεριφορά του ανθρώπου. Κάποια από τα προβλήματα αυτά αφορούν στο σύστημα υγείας και τους παράγοντες που εμπλέκονται σε αυτό (δημόσια και ιδιωτικά νοσοκομεία, κλινικές, ιατρούς, φαρμακευτικές εταιρείες, φαρμακοποιούς, χρήστες). Άλλα σχετίζονται με τον ατομικό τρόπο ζωής, ενώ μία τρίτη κατηγορία αφορά στις ηθικές διαστάσεις ενός ζητήματος.²¹

Θεωρητικοί επιστήμονες αλλά και ομάδες που ενεργοποιούνται στο πλαίσιο της διαμόρφωσης συμπεριφορικής εμπνευσμένων πολιτικών έχουν προχωρήσει στον συσχετισμό των διαφόρων προβλημάτων με συγκεκριμένες στρεβλώσεις.²² Στην εκτενή βιβλιογραφία που έχει δημιουργηθεί και συνεχίζει να επεκτείνεται, η δημόσια υγεία αποτελεί συχνά σημείο αναφοράς. Στον μη εξαντλητικό κατάλογο²³ που ακολουθεί γίνεται ακριβώς ο συσχετισμός ανάμεσα στα εμπόδια της ανθρώπινης ορθολογικότητας και την ύπαρξη προβλημάτων στο χώρο της δημόσιας υγείας με πρωτίστως συμπεριφορικές ρίζες:

- Status quo bias: η εν λόγω προκατάληψη αναφέρεται στις περιπτώσεις όπου μπροστά σε μία απόφαση, υπάρχουν επιλογές που δεν απαιτούν κάποια ενέργεια ή που συνεπάγονται την απλή επιβεβαίωση της προηγούμενης ληφθείσας επιλογής. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων αυτών παρατηρείται ότι το άτομο θα επιλέγει την επιλογή που μεταβάλλει λιγότερο ή και καθόλου τη θέση του. Αυτό συμβαίνει πολύ περισσότερο όταν το πρόσωπο δεν προτιμά ιδιαίτερος κάποια από τις επιλογές που τίθενται ενώπιόν του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δωρεά οργάνων. Παρόλο που στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι ο γενικός πληθυσμός κατά πλειονότητα υποστηρίζει τη δωρεά οργάνων, τα ποσοστά εγγραφής στους εθνικούς καταλόγους είναι πολύ χαμηλά. Στο φαινόμενο αυτό η θεωρία αναγιγνώσκει την ύπαρξη του status quo bias: το άτομο έχει να επιλέξει ανάμεσα σε μία ενέργεια (την εγγραφή στον κατάλογο) και στην αδράνεια,

²⁰ Βλ. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη (2017), σελ. 68 επ. όπου αναφέρεται ότι στο δημόσιο δίκαιο της υγείας περιλαμβάνονται οι κανόνες δημοσίου δικαίου που εφαρμόζονται στην υγειοπροστατευτική δραστηριότητα και διέπουν, ειδικότερα, τη διοίκηση των δημόσιων υπηρεσιών υγείας και την τήρηση της υγειονομικής τάξεως και ασφάλειας.

²¹ Ενδεικτικά, εδώ συγκαταλέγονται τα ζητήματα που προκύπτουν από την απαγόρευση των αμβλώσεων και της ευθανασίας.

²² Με την επισήμανση των στρεβλώσεων που οφείλονται σε μία συγκεκριμένη ανορθολογική συμπεριφορά καθίσταται πιο ξεκάθαρη η πολιτική που πρέπει να υιοθετηθεί προκειμένου να καθοδηγηθεί το άτομο σε μία άλλη, πιο ορθολογική επιλογή.

²³ Zamir, Teichman (2018), σελ. 24 επ. και Luppi, Parisi (2018)

χωρίς παράλληλα να προτιμά ιδιαίτερος καμία από τις δύο επιλογές· καταλήγει έτσι στην επιλογή εκείνη που δεν απαιτεί καμία ενέργεια από τον ίδιο.²⁴

- Omission bias: ως τέτοια περιγράφεται η τάση των ατόμων να είναι περισσότερο επικριτικοί έναντι πράξεων που ενεργητικά προκαλούν βλάβη σε κάποιον, απ' ότι είναι προς μία παράλειψη, η οποία μπορεί να προκαλέσει την ίδια ή και πιο σοβαρή βλάβη. Για παράδειγμα, στο omission bias αποδίδεται από πολλούς η κοινωνική αντίθεση στην νομιμοποίηση της ευθανασίας, καθώς και η απροθυμία των αρχών να εγκρίνουν φάρμακα τα οποία, αν και αποτελεσματικά, ενδέχεται να έχουν σοβαρές παρενέργειες.²⁵ Εδώ εξάλλου εντάσσεται και η απροθυμία πολλών γονέων να εμβολιάσουν τα παιδιά τους: φοβούνται να είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για τυχόν βλάβη που θα προκληθεί στο παιδί τους λόγω παρενεργειών από τη χορήγηση εμβολίου, ενώ, παράλληλα, αισθάνονται ασυνείδητα ότι δεν θα είναι υπεύθυνοι για τη βλάβη που θα προκληθεί στο παιδί τους σε περίπτωση που αυτό ασθενήσει.²⁶
- Unrealistic optimism: οι άνθρωποι εμφορούνται από μία υπερβολική, μη ρεαλιστική αισιοδοξία, με αποτέλεσμα να προβαίνουν σε πολύ αισιόδοξες προβλέψεις για το μέλλον και, ως εκ τούτου, να μην συμπεριφέρονται με την απαραίτητη σύνεση ως προς τις επιλογές τους, οι συνέπειες των οποίων θα φανούν σε δεύτερο χρόνο.²⁷ Η βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά στην μη εγγραφή σε συνταξιοδοτικά προγράμματα. Ειδικότερα ως προς το χώρο της υγείας μπορεί να γίνει λόγος για την τάση των ατόμων να μην ασφαλίζονται για λόγους υγείας τόσο στο δημόσιο (ασφάλιση υγείας), όσο και στον ιδιωτικό τομέα (ασφαλιστικές συμβάσεις υγείας).
- Above average effect²⁸: οι άνθρωποι τείνουν να πιστεύουν ότι δεν αντιστοιχούν στο προφίλ του μέσου ανθρώπου, αλλά αντίθετα βρίσκονται άνω αυτού.²⁹ Κατά συνέπεια, θεωρούν είτε ότι έχουν τις ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να αποφύγουν ένα δυσάρεστο συμβάν (π.χ. ένα αυτοκινητικό δυστύχημα), είτε ότι, παρά τις πιθανότητες να επέλθει ένα γεγονός (π.χ. καρκίνος του πνεύμονα λόγω του καπνίσματος), αυτός ο κίνδυνος δεν θα καταπέσει στους ίδιους.³⁰ Καταλήγουν έτσι να υιοθετούν επικίνδυνες (για τους ίδιους ή/και για το κοινωνικό σύνολο) συνήθειες.

---

²⁴ Η εν λόγω προκατάληψη συνδέεται με το intention-behaviour gap, την απόσταση που παρατηρείται μεταξύ των προθέσεων ενός ατόμου και της τελικής του συμπεριφοράς, η οποία οφείλεται στην έλλειψη ισχυρής θέλησης, στους διάφορους περισπασμούς, στην τάση των ατόμων να ξεχνούν.

²⁵ Baron (1996)

²⁶ BIT (2020 A)

²⁷ Η υπεραισιοδοξία σχετίζεται και με το confirmation bias. Βλ. παρακάτω.

²⁸ Alicke, (2005)

²⁹ Έρευνες έχουν ανάγει τη στρέβλωση αυτή στην τάση των ανθρώπων να δίνουν περισσότερη σημασία στα καλά απ' ότι στα κακά νέα. Συγκεκριμένα, αποδεικνύεται πιο πιθανό οι άνθρωποι να τροποποιήσουν τη γνώμη τους αφότου λάβουν πληροφορίες με θετικό πρόσημο, παρά με αρνητικό. Το φαινόμενο αποκαλείται selective updating. Sunstein (2014) σελ. 46 επ.

³⁰ Η στρέβλωση αυτή σχετίζεται και με το illusion of control bias: η εν λόγω προκατάληψη αναφέρεται στην τάση τα άτομα να θεωρούν ότι μπορούν να επηρεάσουν την έκβαση ενός γεγονότος, ακόμα και αν δεν έχουν καμία πραγματικά δύναμη να κάνουν κάτι τέτοιο. Langer (1975)

- Restraint bias: τα πρόσωπα υπερεκτιμούν την ικανότητά τους να αντισταθούν σε έναν πειρασμό. Εδώ, εύκολα γίνεται η σύνδεση με τις βλαπτικές για την υγεία συνήθειες που προκαλούν εθισμό αλλά διαφημίζονται ως προσφέρουσες μεγάλη ευχαρίστηση (κάπνισμα, κατανάλωση τροφίμων με χαμηλή θρεπτική αξία, αλκοόλ ή ναρκωτικών ουσιών).³¹
- Hot/cold empathy gap³²: το υπό κρίση εμπόδιο στηρίζεται στη διαφοροποίηση δύο καταστάσεων, της ψυχρής και της θερμής. Στην πρώτη το άτομο μπορεί να αξιολογήσει τις συνέπειες των πράξεών του και να επιλέξει την εγκράτεια. Στη δεύτερη θα λειτουργήσει ασυνείδητα, επιλέγοντας, σε βάρος της υγείας του, την άμεση ικανοποίηση. Αυτό συμβαίνει υπό καθεστώτα στέρησης όπως η πείνα, η δίψα, η κούραση και το drug withdrawal.³³ Αυτό δε που περιγράφει η εν λόγω στρέβλωση είναι η αδυναμία πρόβλεψης των ατόμων που βρίσκονται στην ψυχρή κατάσταση, του τρόπου με τον οποίο θα αντιδράσουν όταν βρεθούν στη θερμή κατάσταση. Έτσι, ένα πρόσωπο που έχει εθιστεί σε μία ουσία, ενόσω βρίσκεται στην ψυχρή κατάσταση, δεν είναι σε θέση να κρίνει πώς θα συμπεριφερθεί όταν θα εκδηλωθούν συμπτώματα στέρησης.
- Duration neglect bias: τα άτομα δεν μπορούν να υπολογίσουν σωστά τη διάρκεια ή την ένταση μίας δραστηριότητας στην οποία επιδίδονται, όπως για παράδειγμα πόση ώρα βρίσκονται μπροστά στον υπολογιστή ή πόσο χρόνο περνούν σε ένα χώρο όπου υπάρχουν τυχερά παιχνίδια.
- Attribute assimilation: ως τέτοιος περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο το άτομο καταλήγει σε μία απόφαση ή έναν υπολογισμό, υποκαθιστώντας συγκεκριμένες μορφές αξιολόγησης με άλλες, απλούστερες και πιο εύκολα διαθέσιμες. Σε αυτό το μοντέλο εντάσσονται η εξέταση λιγότερων ενδείξεων, η απλοποίηση των αρχών που αφορούν στο βάρος που φέρουν οι διάφορες ενδείξεις, η αφομοίωση λιγότερων πληροφοριών και η εξέταση λιγότερων εναλλακτικών. Η ύπαρξη του συγκεκριμένου heuristic μπορεί να έχει θανάσιμα αποτελέσματα κατά τη διάρκεια της οδήγησης, όταν το άτομο δεν συνυπολογίζει για παράδειγμα την ταχύτητα δύο οχημάτων, αλλά κρίνει την επικινδυνότητα μίας κατάστασης μόνο με βάση την απόστασή τους.

³¹ Στην αδυναμία του ατόμου να εμμένει σε μία απόφαση αποχής από μία συνήθεια στηρίζει ο χώρος της ψυχολογίας την κριτική της κατά της έννοιας των προτιμήσεων όπως αυτή ορίζεται από την παραδοσιακή θεωρία. Οι επιστήμονες εκκινούν από συμπεριφορές που έχουν έντονο το χαρακτήρα της έξης ή του εθισμού, όπως είναι για παράδειγμα το κάπνισμα, η κατανάλωση αλκοόλ και μεγάλων ποσοτήτων τροφής. Πολύ συχνά τα πρόσωπα που έχουν την εν λόγω συμπεριφορά επιθυμούν να την διακόψουν για λόγους που ανάγονται στην υγεία, τις κοινωνικές τους σχέσεις, την εμφάνισή τους. Λαμβάνουν, συνεπώς, συνειδητά τη σχετική απόφαση. Παρά την συνειδητή τους επιλογή, πολλοί εξ αυτών δεν θα μπορέσουν να την τηρήσουν λόγω της έντασης της έξης ή του εθισμού τους.

Η απόφαση να παρεκκλίνουν από την ως άνω συνειδητή τους απόφαση μπορεί να ερμηνευτεί με δύο τρόπους. Η πρώτη ερμηνεία στηρίζεται στην παραδοσιακή θεώρηση της προτίμησης και δέχεται ότι η δευτερεύουσα απόφαση εκφράζει την πραγματική προτίμηση του ατόμου. Κατά αυτόν τον τρόπο, παρ'ότι τη συγκεκριμένη στόχευση του ατόμου και τις επακόλουθες τύψεις που συχνά βιώνει λόγω της παρέκκλισης από την συνειδητή επιλογή του. Αντίθετα, η δεύτερη ερμηνεία στηρίζεται στα ευρήματα της ψυχολογίας και ορίζει ότι δεν πρέπει να παραβλέπονται οι στόχοι και οι τύψεις του ατόμου, επισημαίνοντας ότι ο χρόνος κατά τον οποίο λαμβάνεται μία απόφαση επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αυτή λαμβάνεται. Baron, Wilkinson-Ryan (2018) σελ. 28 επ.

³² Ibid

³³ Loewenstein (1996)

- Availability heuristic: οι άνθρωποι τείνουν να κρίνουν τις πιθανότητες να συμβεί ένα γεγονός βασιζόμενοι στο πόσο διαθέσιμο είναι το γεγονός αυτό στη μνήμη τους. Αν έχει συμβεί πρόσφατα στους ίδιους ή σε κάποιον γνωστό τους, ή για κάποιον λόγο έχουν μία έντονη ανάμνηση σχετιζόμενη με αυτό, θα υπερεκτιμήσουν τις πιθανότητες αυτό το συμβάν να επέλθει ξανά/στη δική τους περίπτωση. Αντίθετα, αν δεν είναι εύκολα γνωσιακά διαθέσιμο, θα υποτιμήσουν τις πιθανότητες να συμβεί και θα λάβουν τις αποφάσεις τους αναλόγως.³⁴ Έτσι, η επιχειρηματολογία καπνιστών που στηρίζεται σε φράσεις όπως «δεν ξέρω κάποιον καπνιστή που να έχει πεθάνει από καρκίνο του πνεύμονα» δίνει πνοή ακριβώς στο heuristic αυτό και επιβεβαιώνει ότι, ανεξάρτητα από την ύπαρξη στατιστικών στοιχείων, το άτομο συχνά αποφασίζει με βάση τα προσωπικά του, γνωσιακώς διαθέσιμα βιώματα, τα οποία ενδέχεται να τον οδηγήσουν σε έναν αδικαιολόγητο εφησυχασμό ή σε ένα υπερβολικό αίσθημα φόβου.

Ένα ειδικότερο υποσύνολο στρεβλώσεων σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το άτομο το χρόνο. Συγκεκριμένα:

- Present bias: η εν λόγω προκατάληψη αφορά στο βαθμό στον οποίο ένα άτομο υπολογίζει τον παράγοντα χρόνο στις αποφάσεις του. Μία ορθολογική επιλογή προκύπτει κατόπιν αξιολόγησης τόσο της παρούσας κατάστασης, όσο και των ενδεχόμενων μελλοντικών συνθηκών. Το ορθολογικώς σκεπτόμενο άτομο θα υπολογίσει τη πιθανότητα να επέλθουν σημαντικές αλλαγές με την πάροδο του χρόνου και θα λάβει τις απαραίτητες προφυλάξεις. Εντούτοις, αυτό που τελικώς παρατηρείται είναι ότι οι άνθρωποι είναι αναβλητικοί και δεν παίρνουν μέτρα που δεν φαίνονται κερδοφόρα στο άμεσο μέλλον, θα τους αποφέρουν δε σημαντικά κέρδη εν καιρώ.³⁵ Το φαινόμενο αυτό εξηγεί ξανά την καθυστέρηση εγγραφής σε συνταξιοδοτικά προγράμματα και προγράμματα ασφάλισης υγείας, αλλά και το κίνημα κατά του εμβολιασμού: και στις δύο περιπτώσεις τα οφέλη έρχονται στο μέλλον, ενώ τα βάρη ή ο κίνδυνος στο παρόν.
- Hyperbolic discounting: ως υπερβολοειδής προεξόφληση ορίζεται η τάση του ανθρώπου να επιλέγει την άμεση απόκτηση ωφέλειας, παρά αυτή που έπεται χρονικά, ακόμα και αν η πρώτη είναι σημαντικά μικρότερη από τη δεύτερη. Παρατηρείται δηλαδή ότι, παρόλο που οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να περιμένουν μεγάλα χρονικά διαστήματα για μία ωφέλεια την οποία αναμένεται να λάβουν στο μακρινό μέλλον, είναι πολύ λιγότερο υπομονετικοί με ωφέλειες που βρίσκονται χρονικά κοντά τους με αποτέλεσμα, όταν τους δίνεται η δυνατότητα να επιλέξουν ανάμεσα σε ένα μικρό κέρδος στο παρόν και σε ένα κατά πολύ μεγαλύτερο στο μέλλον, αυτοί κατά πλειονότητα να επιλέγουν το πρώτο.³⁶ Σε

³⁴ Sunstein (2014) σελ. 48 επ. Παρατηρείται το φαινόμενο πληγέντες από καταστροφές (π.χ. πυρκαγιές), αμέσως μετά το συμβάν, να προχωρούν σε ασφαλιστικές συμβάσεις που τους ασφαλίζουν για την καταστροφή από την οποία επλήγησαν, σε βαθμό και οικονομικό κόστος δυσανάλογο της πραγματικής πιθανότητας ο κίνδυνος αυτός να επέλθει ξανά. Η πρόσφατη εμπειρία και ο φόβος τυχόν επανάληψής της τους οδηγεί σε μη ορθολογικές επιλογές, γεγονός που πολύ συχνά αποτελεί προϊόν εκμετάλλευσης από τις ασφαλιστικές εταιρείες.

³⁵ Ibid, σελ. 35 επ.

³⁶ Έτσι, πληθώρα πειραμάτων έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι θα επέλεγαν να λάβουν 10 ευρώ σήμερα αντί για 15 σε πέντε μέρες· ενώ, αντίθετα, δεν θα επέλεγαν να πάρουν 10 ευρώ σε ένα χρόνο, παρά θα προτιμούσαν να πάρουν 15

αυτή βασίζονται συνήθειες που προσφέρουν άμεση ευχαρίστηση αλλά βλάπτουν σε βάθος χρόνο την υγεία του ανθρώπου. Έτσι, το κάπνισμα, η κατανάλωση ανθυγιεινών εδεσμάτων, αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών³⁷, τα τυχερά παίγνια, παρά τους σοβαρούς, επιστημονικά αποδεδειγμένους και ευρέως διαδεδομένους κινδύνους που ενέχουν, συνεχίζουν να έχουν μεγάλη απήχηση σε μεγάλες μερίδες του παγκόσμιου πληθυσμού.³⁸

Επιπροσθέτως, η βιβλιογραφία αναφέρεται στον περιορισμένο χαρακτήρα της ανθρώπινης προσοχής ως βασικό εμπόδιο στην ορθολογικότητα του ατόμου. Σύμφωνα με έρευνες, οι άνθρωποι πολύ συχνά παραβλέπουν κεκαλυμμένες αλλά ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες. Αποδεικνύεται³⁹ πως η ανθρώπινη προσοχή μπορεί να παρακολουθήσει ένα συγκεκριμένο αριθμό πραγμάτων κάθε φορά, με αποτέλεσμα να διαφεύγουν της ανθρώπινης αντίληψης πληθώρα άλλων. Επομένως, όταν ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με περίπλοκα ζητήματα, σχετιζόμενα με μεγάλο όγκο πληροφοριών, μπορεί να επεξεργαστεί μόνο ένα μέρος αυτών, γεγονός που ελάχιστες φορές μπορεί να τον οδηγήσει στην πιο ορθολογική επιλογή.⁴⁰ Έτσι, για παράδειγμα, ακόμα και αν αναγράφονται στις συσκευασίες τροφίμων και αναψυκτικών τα

ευρώ σε ένα χρόνο και πέντε μέρες, ακόμα και αν η διαφορά και στις δύο περιπτώσεις είναι η ίδια: 5 ευρώ επιπλέον μετά την πάροδο 5 ημερών. Η συνήθης επιλογή στην πρώτη περίπτωση οφείλεται στην απροθυμία ανάληψης κινδύνων (risk-aversion) που χαρακτηρίζει τον μέσο άνθρωπο, ο οποίος αντιλαμβάνεται το μελλοντικό όφελος ως πιο αβέβαιο από το άμεσο. Από την άλλη, η συνήθης επιλογή στη δεύτερη οφείλεται στην μη γραμμική αντίληψη του χρόνου, δηλαδή την φαινομενικά κυμαινόμενη ταχύτητα του χρόνου ανάλογα με την κατάσταση, τα συναισθήματα και τις προσδοκίες ενός προσώπου για το μέλλον.

Η τάση αυτή δεν είναι ορθολογική, φαίνεται δε αταβιστικό απομεινάρι της πραγματικότητας των παλαιότερων γενεών, για τις οποίες η καθημερινή επιβίωση ήταν μία πάλη και το μακρινό μέλλον ιδιαίτερα αβέβαιο.

³⁷ Βλ. O'Donoghue, Rabin (1999, 2000) για το πώς τα προβλήματα ελέγχου που σχετίζονται με τον εθισμό στις ναρκωτικές ουσίες εξηγούνται στη βάση του hyperbolic discounting.

³⁸ Στην ίδια λογική εμπίπτει η στρέβλωση που καλείται 'time inconsistency'. Βλ. Mitchell, Schirmer, Ames, Gilbert (2010) όπου αναφέρεται ότι «η κοντόφθαλμη λήψη αποφάσεων συμβαίνει, μερικώς επειδή οι άνθρωποι αποτυγχάνουν να αντιληφθούν τα μελλοντικά τους συμφέροντα ως μέρος του εαυτού τους». Έτσι, ένας άνθρωπος στο χρονικό σημείο t1 θα επιδίεται σε πρακτικές μη ωφέλιμες για τον ίδιο (κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων τροφής, κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και ναρκωτικών, συμμετοχή σε τυχερά παιχνίδια) χωρίς να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τους κινδύνους που φέρουν οι εν λόγω πρακτικές και τις συνέπειες με τις οποίες θα έρθει αντιμέτωπος στο μελλοντικό χρονικό σημείο t2 (παχυσαρκία, καρδιακά και αναπνευστικά προβλήματα, εθισμός). Πρόκειται για αρνητικές «εσωτερικότητες», τις οποίες οι άνθρωποι δεν ενσωματώνουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, δηλαδή στην ανάλυση κόστους-οφέλους που προηγείται κάθε απόφασής τους.

³⁹ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον έχει το πείραμα που διεξήγαγαν δύο κοινωνικοί επιστήμονες, οι Christopher Chabris και Daniel Simons, το οποίο επιβεβαιώνει ακριβώς αυτή την ανθρώπινη αδυναμία ταυτόχρονης επεξεργασίας πληθώρας πληροφοριών. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να παρακολουθήσουν ένα βίντεο 30'' όπου έξι άτομα πετούν δύο μπάλες μεταξύ τους, τρεις από αυτούς φορώντας λευκή μπλούζα και τρεις μαύρη, και να μετρήσουν πόσες πάσες κάνουν μεταξύ τους τα άτομα που φοράνε άσπρη μπλούζα. Αφού τεθεί η ερώτηση «Πόσες πάσες είδατε;» και οι συμμετέχοντες απαντήσουν την, όπως αποδεικνύεται, αδιάφορη ερώτηση, αυτοί που διενεργούν τη συνέντευξη ρωτούν: «Είδατε τον γορίλλα;». Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, ένα ποσοστό περίπου 50% δεν παρατηρεί ότι ένας άνθρωπος, ντυμένος με στολή γορίλλα, περνάει αναμεσα από τα άτομα στο βίντεο σε αργή ταχύτητα, σταματώντας μάλιστα στο κέντρο της εικόνας για να βρυχηθεί. Το βίντεο βρίσκεται κανείς στην ιστοσελίδα: https://www.youtube.com/watch?v=vJG698U2Mvo&ab_channel=DanielSimons

⁴⁰ Στην βιβλιογραφία συναντάται και ο όρος attentional bias για να περιγράψει την τάση του ανθρώπου να δίνει προσοχή σε συγκεκριμένα πράγματα και να αγνοεί άλλα. Σε αυτήν την προκατάληψη ανάγεται ένα μεγάλο ποσοστό της υποτροπής των χρηστών ναρκωτικών ουσιών: οι χρήστες υπερεκτιμούν την αποτελεσματικότητα μίας θεραπείας στην οποία υποβλήθηκαν και αγνοούν τον ιδιαίτερα υψηλό κίνδυνο υποτροπής. Lurpi, Parisi (2018) σελ 230 επ.

συστατικά και η περιεκτικότητά τους στις διάφορες ουσίες, ο μέσος άνθρωπος δεν θα επεξεργαστεί τις πληροφορίες αυτές, είτε γιατί δεν θα ελκύσουν εξαρχής το ενδιαφέρον του, είτε γιατί δεν θα μπορέσει, λόγω της πληθώρας τους, να απομονώσει εκείνες που είναι καίριας σημασίας. Συνεπώς, δεν θα προβεί στην πιο διατροφική και υγιεινή επιλογή.

Με βάσεις στις κοινωνικές επιστήμες, τα συμπεριφορικά οικονομικά δεν θα μπορούσαν παρά να καταγράψουν την τάση του ατόμου, ως κοινωνικού όντος, να συμμορφώνεται με τη συμπεριφορά του περίγυρού του (bandwagon effects)⁴¹, επισημαίνοντας ότι όσο περισσότερα άτομα συμπεριφέρονται με ένα συγκεκριμένο τρόπο, τόσο περισσότερες είναι οι πιθανότητες το άτομο να υιοθετήσει τη συμπεριφορά αυτή (to hop on the bandwagon). Ένα σύνολο κακών οδηγικών συμπεριφορών οφείλονται στην εν λόγω στρέβλωση, όπως η τάση να οδηγεί κάποιος με ταχύτητα ανώτερη του επιτρεπτού ορίου, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ραντάρ, όταν βλέπει άλλα οχήματα να κινούνται σε υψηλές ταχύτητες. Εξάλλου, συχνά παρατηρείται ένα σύνολο ατόμων, υπό το φόβο της κοινωνικής περιθωριοποίησης, να συμμορφώνεται με μία κοινωνική συνήθεια ακόμα και αν, ατομικά, η πλειονότητα εξ αυτών διαφωνεί με τη συνήθεια αυτή (pluralistic ignorance).⁴² Εδώ εντάσσεται η υπερβολική καταλάνωση αλκοόλ και η εκκίνηση του καπνίσματος κατά την εφηβική ηλικία.

Δεν λείπουν δε οι στρεβλώσεις που αφορούν στην ήδη διαμορφωμένη γνώμη του ατόμου. Έτσι, ως naïve realism ορίζεται η τάση του ανθρώπου να θεωρεί ότι η προσωπική του γνώμη είναι αντικειμενική, ενώ όσοι διαφωνούν είναι είτε παραπληροφορημένοι είτε προκατειλημμένοι. Ως confirmation bias ορίζεται η τάση του ατόμου να αμφισβητεί την εγκυρότητα και να μειώνει την αξία των αποδεικτικών στοιχείων που θέτουν εν αμφιβόλω τις πεποιθήσεις του, ενώ, ταυτόχρονα, υπερεκτιμά την αξία των στοιχείων που συνηγορούν υπέρ του⁴³. Ομοίως, ως selective exposure περιγράφεται η τάση του ανθρώπου να αναζητά στοιχεία που θα επιβεβαιώσουν τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις του. Όλες οι προκαταλήψεις αυτές θέτουν εμπόδια στην υιοθέτηση πολιτικών που σχετίζονται με την υγεία, από τον εμβολιασμό και τη χρήση των φαρμάκων έως τα στοιχεία που σχετίζονται με τους διάφορους ανθυγιεινούς τρόπους ζωής. Αφορούν ακριβώς στο πώς διαμορφώνεται μία γνώμη επί ενός θέματος και πόσο εύκολο ή δυνατό είναι αυτή να αλλάξει μόνο με τη γνωστοποίηση πληροφοριών στο πλαίσιο εκστρατειών ενημέρωσης του ευρέος κοινού.

Στη βιβλιογραφία αναφέρονται επίσης οι λεγόμενες αφελείς θεωρίες που περιγράφουν την τάση των ανθρώπων να θεωρούν ότι μία συμπεριφορά έχει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, χωρίς αυτό να σχετίζεται με την πραγματικότητα ή κάποιο πόρισμα της επιστήμης, παρά γιατί φαίνεται να έχει μία λογική, με τον ίδιο τρόπο που τα παιδιά νομίζουν ότι ο ήλιος κινείται γύρω από τη Γη.⁴⁴ Χαρακτηριστικά, αναφέρεται ότι ο ΠΟΥ έχει δημιουργήσει μία ειδική ιστοσελίδα με αναφορά στους μύθους που σχετίζονται με τον ιό Covid-19, όπου αναφέρεται για παράδειγμα ότι η

⁴¹ Asch (1955)

⁴² Prentice, Miller (1993)

⁴³ Όμοιο με το biased assimilation.

⁴⁴ Baron, Wilkinson-Ryan (2018), σελ. 32

κατανάλωση αλκοόλ ή χλωρίνης «δεν προστατεύει από τον ιό και μπορεί να είναι επικίνδυνη».⁴⁵ Αφελείς θεωρίες όπως αυτές που γεννήθηκαν με την εξάπλωση της πανδημίας αποτελούν άμεσο κίνδυνο για τη δημόσια υγεία.

Τέλος, και σε αντίθεση με το αξίωμα της παραδοσιακής θεωρίας που περιγράφει τον άνθρωπο ως κινούμενο μόνο από εγωιστικά κίνητρα, στη βιβλιογραφία αναφέρεται η επιθυμία των ανθρώπων να έχει ο υπόλοιπος κόσμος τις ίδιες μοραλιστικές αρχές με τους ίδιους.⁴⁶ Πολύ συχνά οι άνθρωποι επιθυμούν το κοινωνικό σύνολο να συμμορφωθεί με τις προσωπικές τους ηθικές αρχές, χωρίς να τους απασχολούν οι αρνητικές συνέπειες που μπορεί αυτές να έχουν. Ενδεικτικά, αναφέρεται η συνήθης επιχειρηματολογία κατά της νομιμοποίησης των εκτρώσεων, η οποία παρορά τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρουν ότι η ποινικοποίηση των αμβλώσεων δεν λειτουργεί τελικώς αποτρεπτικά, μειώνοντας τον αριθμό των εκτρώσεων, παρά συνεισφέρει στο να γίνονται επισφαλείς εκτρώσεις που φέρουν κινδύνους για την υγεία της εγκύου.⁴⁷

Οι στρεβλώσεις που περιγράφησαν αποτελούν μόνο έναν μικρό αριθμό των καταγεγραμμένων στη διεθνή βιβλιογραφία. Καθίσταται, όμως, πρόδηλη η πληθώρα των εμποδίων της ανθρώπινης ορθολογικότητας. Η συμπεριφορική ανάλυση του δικαίου προτείνει από πλευράς της η νομοπαραγωγική διαδικασία να λαμβάνει χώρα με αυτά τα εμπόδια ως δεδομένο και να προσανατολίζεται προς την εξουδετέρωση των ίδιων ή των συνεπειών τους.

---

⁴⁵ WHO (2020 A)

⁴⁶ Baron, Wilkinson-Ryan (2018) σελ.32. Σε ένα πρώτο στάδιο η αξιοπιστία του αξιώματος αυτού θίγεται με μία απλή επισήμανση συγκεκριμένων αλτρουιστικών εκδηλώσεων: κλασικό παράδειγμα αποτελεί η αλτρουιστική συμπεριφορά των γονέων που στηρίζεται στην επιθυμία να έχει το παιδί τους τις καλύτερες δυνατές συνθήκες διαβίωσης και τις καλύτερες προοπτικές.

⁴⁷ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε πολιτικές διαμάχες επί ζητημάτων όπως ο γάμος ομόφυλων ζευγαριών, η αντισύλληψη, η πορνογραφία και η νομιμοποίηση συγκεκριμένων ναρκωτικών ουσιών.

2. Συμπεριφορικές παρεμβάσεις ρυθμιστικού χαρακτήρα στη δημόσια υγεία

Η διαμόρφωση μίας συμπεριφορικής εμπνευσμένης παρέμβασης ρυθμιστικού χαρακτήρα απαιτεί συγκεκριμένα στάδια προκειμένου να συμφωνεί με τα διδάγματα των συμπεριφορικών οικονομικών. Η πορεία που πρέπει να ακολουθεί μία νομοπαραγωγική ομάδα είναι η ακόλουθη:⁴⁸

- Προσδιορισμός του επιθυμητού αποτελέσματος (ποιος είναι ο στόχος, ποιος βαθμός βελτίωσης δικαιολογεί τη δημιουργία μίας πολιτικής, σε πόσο καιρό αναμένεται να υπάρξει η εν λόγω βελτίωση)⁴⁹
- Κατανόηση του περιεχομένου του προβλήματος (των συμπεριφορικών παραγόντων που συμβάλλουν σε αυτό, ορώμενων από τις διάφορες οπτικές⁵⁰)
- Διαμόρφωση της προτεινόμενης πολιτικής
- Έλεγχος της αποτελεσματικότητας της πρότασης μέσα από την εφαρμογή της σε ένα μερικό δείγμα (RCT)
- Προσαρμογή της πολιτικής ανάλογα με τα αποτελέσματα της πρώτης εφαρμογής
- Επανάληψη
- Ευρεία εφαρμογή του μέτρου μόλις αποδειχθεί ο επιδιωκόμενος βαθμός αποτελεσματικότητας

Ειδικότερα ως προς την κατανόηση του περιεχομένου του προβλήματος στην (μερική ή πλήρη) αντιμετώπιση του οποίου αποσκοπεί μία παρέμβαση, έχει αναπτυχθεί ένα εργαλείο ταυτοποίησης (COM-B MODEL) των διαφόρων εμποδίων που συναντώνται κατά την προσπάθεια αλλαγής μίας συμπεριφοράς.⁵¹ Τα εμπόδια αυτά κατηγοριοποιούνται στις κάτωθι κατηγορίες:

1. Ατομικές ικανότητες, δηλαδή το κατά πόσο ο αποδέκτης της παρέμβασης έχει τις απαραίτητες ικανότητες να προβεί στις ενέργειες που θα τον απομακρύνουν από την συμπεριφορά που κρίνεται ανεπιθύμητη. Πρόκειται για τις γνωσιακές ικανότητες (γνώση και αντίληψη του τρόπου αλλαγής της συγκεκριμένης συμπεριφοράς),⁵² διαπροσωπικές

⁴⁸ Service και άλλοι (2014)

⁴⁹ Σε αυτό το στάδιο γίνεται ένας πρώτος έλεγχος αναλογικότητας: γίνεται μία στάθμιση ανάμεσα στον επιδιωκόμενο στόχο, την καταλληλότητα της παρέμβασης, την αναγκαιότητά της σε σχέση με τη φύση του προβλήματος και, τέλος, το κατά πόσο αιτιολογείται δεδομένων των τυχόν περιορισμών που συνεπάγεται στις ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου (stricto sensu αναλογικότητα).

⁵⁰ Η έννοια της οπτικής σχετίζεται εν προκειμένω με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (επάγγελμα, οικονομική άνεση, περιβάλλον κ.λπ.) των αποδεκτών μίας παρέμβασης.

⁵¹ Michie, Johnston, Abraham, Lawton, Parker, Walker (2005) και Michie, van Stralen, West (2011)

⁵² Για παράδειγμα, τα χαμηλά ποσοστά εμβολιασμού οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, σε γνωσιακά εμπόδια. Πέρα από την ύπαρξη του 'anti-vaxx' κινήματος που έχει υποστηρικτές παγκοσμίως, πολύ σοβαρά εμπόδια θέτει η άγνοια και ο εφησυχασμός μίας πολύ σημαντικής μερίδας του πληθυσμού. Σύμφωνα με στοιχεία, σε 10 χώρες χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων αναλογεί το 60% των 19,4 εκατομμυρίων παιδιών που μένουν απροστάτευτα από ασθένειες, οι οποίες αντιμετωπίζονται εύκολα με ένα εμβόλιο. Παράλληλα, έρευνες δείχνουν ότι η αντιμετώπιση των εμποδίων αυτών αποβαίνει πιο αποτελεσματική στην αύξηση των ποσοστών εμβολιασμού παγκοσμίως από πολιτικές που αποσκοπούν να μεταπείσουν τους αρνητές. BIT (2020 Γ)

(π.χ. ικανότητα του ατόμου να αντισταθεί στην κοινωνική πίεση να συνεχίσει να επιδίδεται στην ανεπιθύμητη συμπεριφορά), σωματικές, προσοχής, μνήμης κ.λπ.

2. Φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Αφορά σε στοιχεία του περιβάλλοντος που παρεμποδίζουν την αλλαγή: πόροι, χρόνος, πρότυπα, κοινωνικές και πολιτισμικές συνήθειες, ευκαιρίες.
3. Κίνητρα. Η κατηγορία αυτή αφορά στους εσωτερικούς, αντανακλαστικούς και ασυνείδητους μηχανισμούς που θέτουν σε κίνηση ή αναχαιτίζουν μία συμπεριφορά: το κατά πόσο μία συμπεριφορά προσδιορίζει την ταυτότητα του ατόμου, τα συναισθήματα που αναμένει ότι θα βιώσει (κατά πόσο μία διαδικασία, όπως π.χ. το κόψιμο του τσιγάρου, συνοδεύεται από εκνευρισμό, απογοήτευση, ντροπή), η στόχευση (αν υπάρχουν ξεκάθαροι στόχοι και αν αποτελούν προτεραιότητα), η πίστη στην επιτυχία, το αν η συμπεριφορά αποτελεί συνήθεια ή αν εκδηλώνεται μεμονωμένα, το κατά πόσο ένα άτομο φέρει ευθύνες και θα κληθεί να απολογηθεί για μία συμπεριφορά.

Η ομάδα που προετοιμάζει μία πολιτική θα πρέπει να αναζητήσει όλα όσα παρακωλύουν την επιλογή της πιο ορθολογικής συμπεριφοράς, υπολογίζοντας τη βαρύτητα που φέρει κάθε εμπόδιο, και στη συνέχεια να στηρίζει την παρέμβαση που θα προτείνει στην αντιμετώπιση των εμποδίων αυτών. Ως προς τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει μία συμπεριφορική παρέμβαση προκειμένου να είναι αποτελεσματική, στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται συχνά το ακρωνύμιο EAST⁵³:

- Easy: όσα περισσότερα εμπόδια τίθενται σε μία ενέργεια, τόσο πιο πιθανό είναι τα πρόσωπα να μην προβούν σε αυτήν, πολύ περισσότερο όταν πρέπει να γίνει επανειλημμένα προκειμένου να καταπολεμηθεί μία συνήθεια ή να δημιουργηθεί στη θέση της μία νέα. Ο στόχος, επομένως, είναι να γίνει όσο το δυνατόν πιο εύκολη η επίτευξη της επιθυμητής ενέργειας.⁵⁴ Για αυτό προωθούνται μέσα όπως οι προεπιλεγμένοι κανόνες, η αναδιαμόρφωση του τρόπου παρουσίασης των επιλογών και η απλοποίηση των μηνυμάτων που φτάνουν στο χρήστη.
- Attractive: όπως ήδη ειπώθηκε, η προσοχή του ατόμου είναι περιορισμένη. Για αυτό πρέπει να χρησιμοποιηθούν μέσα που θα τραβήξουν το ενδιαφέρον του αποδέκτη. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνονται μέσα παιχνιδιοποίησης (gamification),⁵⁵ η χρήση

---

⁵³ Service και άλλοι (2014)

⁵⁴ Η ακριβώς αντίθετη λογική χρησιμοποιείται προκειμένου να καταστεί πιο δύσκολη μία ενέργεια ή συμπεριφορά που κρίνεται ανεπιθύμητη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Μεγ. Βρετανίας, η οποία υιοθέτησε μία πολιτική προκειμένου να μειώσει τα ποσοστά αυτοκτονιών λόγω υπερβολικής δόσης παρακεταμόλης (παυσίπωνων). Συγκεκριμένα, επέβαλε περιορισμό στον αριθμό των δισκίων που περιέχουν τα πακέτα παυσίπωνων και στον αριθμό των πακέτων που μπορούσε να αγοράσει ένα άτομο από κάθε φαρμακείο και μαγαζί. Έτσι, το άτομο μπορούσε μεν να αποκτήσει επαρκή αριθμό αναλγητικών προκειμένου να βάλει τέλος στη ζωή του λαμβάνοντας υπερβολική δόση, αλλά τα εμπόδια αυτά θα καθιστούσαν πιο δύσκολη την επίτευξη του στόχου όσων θα το επιθυμούσαν, ώστε τελικώς θα εμπόδιζαν ένα σημαντικό αριθμό ατόμων από το να αυτοκτονήσουν. Σύμφωνα με υπολογισμούς, η υιοθέτηση του μέτρου αυτού είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των αυτοκτονιών κατά 43% σε διάστημα 11 χρόνων από τη θέση σε εφαρμογή της εν λόγω νομοθεσίας. Hallsworth, Snijders, Burd, Prestt, Judah, Huf, Halpern (2016)

τεχνολογικών μέσων, τα οικονομικά κίνητρα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων κ.α..

- Social: δεδομένου ότι η ατομική συμπεριφορά επηρεάζεται από εκείνη των άλλων, η θεωρία προτείνει μέσα που φέρνουν το άτομο σε επαφή με τις θετικές συμπεριφορές που επιθυμεί η Πολιτεία να υποστηρίξει, με στόχο το άτομο, ως μιμητικό ον, να τις υιοθετήσει το ίδιο.
- Timely: οι συμπεριφορικές παρεμβάσεις είναι αποτελεσματικές σε συγκεκριμένες στιγμές στη ζωή ενός ατόμου (όπως π.χ. η αρχή της χρονιάς ή μίας συγκεκριμένης περιόδου, θρησκευτικές⁵⁶ ή πολιτισμικές εορτές, διακοπές). Είναι, λοιπόν, καίριας σημασίας τα μέτρα αυτά να τεθούν σε εφαρμογή στα χρονικά εκείνα σημεία, όποτε και θα έχουν ουσιαστικό αντίκτυπο.

Ως προς τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας της παρέμβασης, πρέπει να επισημανθεί ότι η δημιουργία και θέση σε ισχύ συμπεριφορικών εμπνευσμένων παρεμβάσεων στηρίζεται σε μία συνεχή ροή πληροφορίας ως προς την αποτελεσματικότητά τους. Έτσι, αφενός, πριν από την ευρύτερη εφαρμογή ενός μέτρου, έχει δοκιμασθεί η αποτελεσματικότητά του σε ένα περιορισμένο δείγμα. Στο πλαίσιο αυτό, η επιστημονική ομάδα που έχει αναλάβει να ελέγξει αν η εφαρμογή ενός μέτρου θα ωθήσει το άτομο προς την επιθυμητή κατεύθυνση, θα προβεί σε μία ελεγχόμενη τυχαία δοκιμή (randomized controlled trial, RCT). Κατά την εφαρμογή της μεθόδου αυτής, γίνεται ένας διαχωρισμός των συμμετεχόντων σε δύο ή περισσότερες ομάδες ανάλογα με τον αριθμό των πολιτικών που θα δοκιμαστούν: μία ομάδα παρακολουθείται ενώ δεν έχει επέλθει καμία αλλαγή στο περιβάλλον επιλογής της (control group) ενώ οι υπόλοιπες είναι αποδέκτες των διαφορετικών προτεινόμενων πολιτικών (treatment/intervention group(s)). Στο τέλος της δοκιμαστικής περιόδου καθίσταται δυνατή τόσο η σύγκριση της αποτελεσματικότητας μίας ή περισσότερων προτεινόμενων πολιτικών με την ήδη ισχύουσα, όσο και η ανάδειξη της αποτελεσματικότερης μεταξύ των προτεινόμενων. Αφετέρου, παρακολουθούνται τα αποτελέσματα της εφαρμογής του μέτρου σε έναν μεγαλύτερο πληθυσμό και γίνεται η αντιπαραβολή με τα προηγούμενα στοιχεία της εφαρμογής του μέτρου σε μικρότερης εμβέλειας πληθυσμό. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να αντιμετωπίζονται τα εμπόδια που τίθενται στην αποτελεσματικότητά των μέτρων και τα μέτρα αυτά να προσαρμόζονται συνεχώς στις νέες συνθήκες και τα νέα δεδομένα.⁵⁷ Η συνεχής αξιολόγηση της επίδρασης που έχει ένα μέτρο στην ανθρώπινη συμπεριφορά είναι απαραίτητη δεδομένης της περιπλοκότητας της τελευταίας.

⁵⁵ Για παράδειγμα, το πρόγραμμα Step2Get χρησιμοποιεί το διαδικτυακό παιχνίδι προκειμένου να ενθαρρύνει τα παιδιά να πηγαίνουν στο σχολείο με τα πόδια. Cabinet Office BIT (2010)

⁵⁶ Τη σημασία του χρονικού σημείου ανέδειξε έντονα η παρέμβαση που έλαβε χώρα στο Κατάρ από το μεγαλύτερο νοσοκομείο της χώρας και τη ΜΚΟ Action on Diabetes. Στο Κατάρ, ένα ποσοστό περίπου 1/3 των διαβητικών δεν γνωρίζει ότι πάσχει από την εν λόγω ασθένεια. Δεδομένου ότι μία από τις πιο απλές, φτηνές και αποτελεσματικές εξετάσεις για την ανίχνευση του διαβήτη απαιτεί από τον εξετασθέντα να μην έχει καταναλώσει τροφή για 10 ώρες, οι ερευνητές προέβησαν σε διαγνωστικές εξετάσεις κατά τη διάρκεια του ραμαντάν, όποτε τα άτομα λόγω της θρησκείας τους δεν καταναλώνουν έτσι κι αλλιώς για μεγάλα χρονικά διαστήματα τροφή. Έστησαν πάγκους έξω από το κεντρικό τέμενος της πρωτεύουσας και κάλεσαν τους πιστούς μετά την προσευχή να υποβληθούν σε εξετάσεις. OECD (2017) σελ. 249

⁵⁷ Καθίσταται επομένως ιδιαίτερα σημαντική η χρήση των τεχνικών της επιστήμης των δεδομένων (data science).

Εξάλλου, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα σχόλια των αποδεκτών της πολιτικής.⁵⁸ Πρέπει να υπάρχει μία συνεχής επαφή με τον πληθυσμό ώστε να εξασφαλίζεται ότι η πολιτική που εφαρμόζεται είναι σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες συνθήκες των αποδεκτών της και δεν αποτελεί βάρος για αυτούς.

2α. Παραδείγματα παρεμβάσεων σε συμπεριφορές με έντονο κοινωνικό αντίκτυπο

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρηθεί η εφαρμογή των συμπεριφορικών πορισμάτων λαμβάνοντας ως παράδειγμα την αντιμικροβιακή αντοχή, ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα της παγκόσμιας υγείας.⁵⁹ Το φαινόμενο αυτό, δηλαδή η ανθεκτικότητα των μικροβίων στα αντιβιοτικά που έχουν δημιουργηθεί για την καταστροφή τους, οφείλεται, μεταξύ άλλων, στην αλόγιστη χρήση των αντιβιοτικών. Έτσι, εν αντιθέσει με την (ιδιαίτερα χρονοβόρα και κοστοβόρα) συνεχή δημιουργία νέων φαρμάκων που να καταστρέφουν τα νέα στελέχη, μία αποτελεσματική και χαμηλού κόστους παρέμβαση που μπορεί να υιοθετηθεί σε κρατικό επίπεδο είναι ο περιορισμός της υπέρμετρης συνταγογράφησης και χρήσης των αντιβιοτικών. Μία τέτοια παρέμβαση επικεντρώνεται στην αλλαγή της συμπεριφοράς τόσο του ιατρικού προσωπικού και των φαρμακοποιών που συνταγογραφούν και πωλούν φάρμακα αντίστοιχα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις ευρύτερες συνέπειες της υπερβολικής τους κατανάλωσης, όσο και του γενικού πληθυσμού που καταναλώνει φαρμακευτικά προϊόντα χωρίς σύνεση.

Ως προς τους μεν, η ομάδα που θα διαμορφώσει την πρόταση οφείλει να αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους το ιατρικό προσωπικό και οι φαρμακοποιοί συμβάλλουν στο πρόβλημα συνταγογραφώντας ή πωλώντας αντιβιοτικά αλόγιστα. Άρα, θα πρέπει να αναρωτηθεί αν τα πρόσωπα αυτά γνωρίζουν τις συνέπειες της υπερβολικής συνταγογράφησης και πώλησης, αλλά και κατά πόσο υπερβαίνει η συνταγογράφηση και πώληση φαρμάκων στην οποία προβαίνουν το μέσο όρο του αντίστοιχου ποσοστού· αν θα αφιερώσουν τον απαραίτητο χρόνο προκειμένου να σκεφτούν και να προτείνουν εναλλακτικές λύσεις και αν έχουν την διαπροσωπική ικανότητα να αρνηθούν τη συνταγογράφηση ή πώληση σε έναν απαιτητικό ασθενή. Ως προς το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, οι νομοπαραγωγοί οφείλουν να αναρωτηθούν αν υπάρχει πράγματι ο διαθέσιμος χρόνος για να βρεθεί η εναλλακτική θεραπεία· αν η υπέρμετρη συνταγογράφηση και πώληση αποτελεί μία συνήθεια στον ευρύ κύκλο των εν λόγω επαγγελματιών και αν κάποιος που δεν συνταγογραφεί ή δεν πωλεί θα έρθει αντιμέτωπος με την ειρωνεία ή τη χλεύη των υπολοίπων μελών του κλάδου του· αν υπάρχουν κίνητρα (οικονομικά και μη) για τη μη συνταγογράφηση και πώληση. Τέλος, η ομάδα οφείλει να αναρωτηθεί αν η συνταγογράφηση και πώληση αντιβιοτικών είναι ανταντακλαστική συμπεριφορά, πολλές φορές και ως άμεση, συναισθηματική απάντηση σε έναν ασθενή που αγωνιά για την υγεία του· αν η άρνηση της συνταγογράφησης και πώλησης οδηγεί σε πιθανή απώλεια ασθενών και πελατών κ.λπ..

---

⁵⁸ Halpern (2016)

⁵⁹ Σύμφωνα με τον ΠΟΥ, τουλάχιστον 700.000 θάνατοι παγκοσμίως οφείλονται στο εν λόγω φαινόμενο κάθε χρόνο. Βλ. WHO (2019)

Προκειμένου να περιορίσει την αλόγιστη κατανάλωση αντιβιοτικών, η Ελλάδα⁶⁰ ψήφισε προσφάτως διάταξη,⁶¹ σύμφωνα με την οποία κάθε συνταγή που περιέχει αντιβιοτικό φαρμακευτικό προϊόν θα γίνεται εφεξής ηλεκτρονικά και θα αναγράφει τη νόσο για την αντιμετώπιση της οποίας χορηγείται. Η παράβαση της διάταξης εξομοιώνεται με χορήγηση συνταγογραφούμενου φαρμάκου χωρίς ιατρική συνταγή και επιφέρει τις κυρώσεις της κείμενης νομοθεσίας. Το μέτρο που ψηφίστηκε κατ' ουσίαν εισχωρεί στη σχέση ασθενή και φαρμακοποιού, επιβάλλοντας στο δεύτερο κυρώσεις σε περίπτωση που χορηγήσει στον πρώτο αντιβιοτικά απουσία ηλεκτρονικής συνταγής. Δίνει δηλαδή ένα κίνητρο στο φαρμακοποιό για να αποφύγει μία συμπεριφορά με αρνητικό αντίκτυπο στη δημόσια υγεία. Το κίνητρο δε αυτό αξιολογείται ως αρκετά ικανό να ωθήσει τον φαρμακοποιό στην επιθυμητή συμπεριφορά. Συνδυάζεται δε με την πρόβλεψη ορίων στη φαρμακευτική δαπάνη του.^{62, 63}

Τα μέτρα που υιοθέτησε η Ελληνική Πολιτεία για την αντιμετώπιση του φαινομένου εμπίπτουν στην παραδοσιακή έννοια των κρατικών παρεμβάσεων: έλεγχος και επιβολή κυρώσεων.⁶⁴ Από την πλευρά της, η συμπεριφορική ομάδα που έχει δημιουργηθεί στο πλαίσιο της Αυστραλιανής κυβέρνησης προσπάθησε να ανακαλύψει την αποτελεσματικότητα μίας διαφορετικής, συμπεριφορικής εμπνευσμένης παρέμβασης.⁶⁵ Στο πλαίσιο μίας RCT, απέστειλε σε τέσσερις ομάδες γενικών ιατρών από μία διαφορετική εκδοχή ενός γράμματος από τον Chief Medical Officer:

1. Στην πρώτη εκδοχή εμπεριέχονταν μόνο πληροφοριακά στοιχεία για την αντιμικροβιακή αντοχή και τις συνέπειες της υπερβολικής συνταγογράφησης. Η εκδοχή αυτή στόχευε να αντιμετωπίσει τα εμπόδια που αφορούσαν στο γνωσιακό του ιατρού (γνώση του φαινομένου, των επιπτώσεων στην παγκόσμια υγεία, των εναλλακτικών).
2. Στη δεύτερη, πέρα των πληροφοριακών στοιχείων, υπήρχε μία σύγκριση του ποσοστού συνταγογράφησης του δέκτη του μηνύματος με αυτό των υπόλοιπων ιατρών στη περιοχή όπου ο δέκτης δραστηριοποιείτο.

---

⁶⁰ Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία, η Ελλάδα ηγείται στο χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο της κατανάλωσης αντιβιοτικών, όσο και της αντοχής των μικροβίων στους ασθενείς που λαμβάνουν αντιβιοτικά. Ένα ποσοστό που αγγίζει το 40% των λοιμώξεων οφείλεται σε βακτήρια που είναι ανθεκτικά σε αντιβιοτικά· ο αριθμός δε των θανάτων που σχετίζονται με ανθεκτικά βακτήρια ανήρχετο το 2015 σε 1.626. ECDC, OECD (2019)

⁶¹ Άρθρο 18 του ν. 4675/2020

⁶² Άρθρο 93 του ν. 4472/2017

⁶³ Το Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Πρόληψη και τον Έλεγχο Ασθενειών τονίζει ότι τα κράτη πρέπει να υιοθετήσουν μία σειρά παρεμβάσεων προκειμένου να αντιμετωπίσουν την αντιμικροβιακή αντοχή. Συγκεκριμένα, προτείνουν τη βελτίωση της υγιεινής στις δομές υγείας, σε συνδυασμό με την προώθηση της καλύτερης υγιεινής των χεριών και των νοσοκομείων, την εφαρμογή προγραμμάτων επίβλεψης προκειμένου να προωθηθεί η συνετή χορήγηση των αντιβιοτικών, τη χρήση γρήγορων τεστ ανίχνευσης, την υιοθέτηση του μέτρου της καθυστερημένης συνταγής και την δημιουργία εκστρατειών ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του γενικού πληθυσμού. Ως προς την Ελλάδα, εικάζεται ότι η υιοθέτηση ενός συνόλου παρεμβάσεων θα έσωζε περίπου 1.200 ζωές το χρόνο. ECDC, OECD (2019)

⁶⁴ Αν και εμφανίζουν ένα συμπεριφορικό στοιχείο, δεν ικανοποιούν τις υπόλοιπες προϋποθέσεις της διαμόρφωσης μίας συμπεριφορικής εμπνευσμένης πολιτικής.

⁶⁵ BERT, BETA (2018)

3. Στην τρίτη, η σύγκριση συνδυαζόταν με μία παρότρυνση προς τον αποδέκτη να προτείνει στους ασθενείς του να περιμένουν μήπως βελτιωθεί η ασθένειά τους προτού λάβουν τελικώς τη συνταγή τους (delayed prescribing).
4. Στην τελευταία, γινόταν μόνο η σύγκριση με τους υπόλοιπους ιατρούς της περιοχής, η οποία όμως οπτικοποιούνταν με ένα γράφημα.

Οι εκδοχές 2 έως 4 έκαναν επίκληση στην τάση των ανθρώπων να προσαρμόζουν την συμπεριφορά τους με αυτή του κοινωνικού περίγυρου. Ενημερώνοντας τους ιατρούς για τις συνήθειες των υπολοίπων μελών του κλάδου τους αποσκοπούσαν στο να τους ωθήσουν στην υιοθέτηση της πιο συνετής συμπεριφοράς που εμφανίζουν οι δεύτεροι.⁶⁶ Μέσα σε ένα χρονικό διάστημα 6 μηνών, υπολογίζεται ότι περίπου 125.000 λιγότερες συνταγές υποβλήθηκαν λόγω της παρέμβασης, από δε τις διαφορετικές εκδοχές που χρησιμοποιήθηκαν πιο αποτελεσματική ήταν η τελευταία.⁶⁷

Η απλότητα του μέσου που χρησιμοποιήθηκε δεν πρέπει να εκπλήσσει. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Richard Thaler, ένας από τους βασικούς κανόνες της συμπεριφορικής λογικής είναι η απλότητα («make it easy»)⁶⁸. Πολλές φορές αυτό μεταφράζεται σε τόσο απλά μέσα, όπως η αποστολή ενός μηνύματος. Είναι, τελικώς, η αποτελεσματικότητα των μέσων αυτών που πρέπει να συναρπάξει.⁶⁹

Ένα άλλο, ομοίως απλό και αποτελεσματικό μέσο που σχετίζεται με τη μετάδοση προσεκτικά δομημένων μηνυμάτων και μπορεί να επιστρατευτεί στο πλαίσιο μίας σειράς πολιτικών στηρίζεται στο λεγόμενο framing effects, την τάση του ατόμου να επηρεάζεται στην απόφασή

---

⁶⁶ Προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο ένα άτομο που παρουσιάζει την επιθυμητή συμπεριφορά να υιοθετήσει την αντίθετη, προσαρμοζόμενος με τη νόρμα, επιλέγεται η χρήση εκφράσεων επιδοκμασίας ή αποδοκμασίας κατά την παρουσίαση των συγκριτικών πληροφοριών. Zamir, Teichman (2018) σελ 183-184

⁶⁷ Αντίστοιχα, η ομάδα του Λονδίνου (BIT) απέστειλε σε ένα σύνολο γενικών ιατρών το μήνυμα «η μεγάλη πλειοψηφία των γενικών ιατρών (80%) συνταγογραφούν λιγότερα αντιβιοτικά ανά άτομο απ' ότι σεσίς». Σε ένα διάστημα έξι μηνών, το ποσοστό συνταγογράφησης των ιατρών αυτών μειώθηκε κατά 3,3% σε σύγκριση με το control group που δεν έλαβε κανένα μήνυμα. Το ποσοστό αυτό μεταφράζεται σε 73.406 λιγότερες συνταγογραφήσεις. Βλ. Hallsworth και άλλοι (2016)

⁶⁸ Μεταξύ άλλων, βλ. «Nudging the world toward smarter public policy: An interview with Richard Thaler», στο McKinsey Quarterly (2011), διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/nudging-the-world-toward-smarter-public-policy-an-interview-with-richard-thaler>

⁶⁹ Με έναν αντίστοιχα απλό και αποτελεσματικό τρόπο, προτού η Μ. Βρετανία θέσει ως προεπιλεγμένο κανόνα τη δωρεά οργάνων, η BIT πραγματοποίησε έρευνα-παρέμβαση με στόχο την αύξηση των εγγραφών των πολιτών στην υπηρεσία για τη δωρεά οργάνων. Όπως παρατηρούσε η έρευνα, παρά τη γενική (9 στους 10) υποστήριξη της δωρεάς οργάνων από τον πληθυσμό, μόνο ένας στους τρεις είχε τελικώς εγγραφεί στον κατάλογο δωρητών. Προκειμένου να αυξηθεί το ποσοστό αυτό, δοκιμάστηκε η αποτελεσματικότητα της εμφάνισης μηνυμάτων που ενθάρρυναν την εγγραφή στον κατάλογο δωρεάς οργάνων στην ιστοσελίδα της Υπηρεσίας για τη χορήγηση και ανανέωση του διπλώματος οδήγησης. Πρόκειται για ιστοσελίδα με μεγάλη επισκεψιμότητα ετησίως.

Σε ένα διάστημα πέντε εβδομάδων, πάνω από ένα εκατομμύριο επισκέπτες είδαν μία εκ των οχτώ παραλλαγών του κεντρικού μηνύματος που είχε τεθεί. Με εξαίρεση ένα, όλα τα μηνύματα είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των ποσοστών εγγραφής στον κατάλογο δωρητών. Το πιο αποτελεσματικό μήνυμα είχε ως αποτέλεσμα την εγγραφή 1.203 ατόμων στον κατάλογο. Δεδομένης της επισκεψιμότητας της ιστοσελίδας και των στοιχείων της έρευνας, σε βάθος ενός χρόνου η χρήση του μηνύματος αυτού θα συνεπάγετο περίπου 96.000 νέες εγγραφές. BIT (2015)

του από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι επιλογές.⁷⁰ Για παράδειγμα, αναμένεται ότι τα ποσοστά αποδοχής των εμβολιασμών θα αυξηθούν εφόσον οι ενδεχόμενες συνέπειες του μη εμβολιασμού διατυπώνονται με αρνητικό τρόπο («χ% πιθανότητα κάποιος να ασθενήσει και να πεθάνει από μία ασθένεια»). Αντίστοιχα, έχει αποδειχθεί ότι μία πολιτική για την καταπολέμηση του καρκίνου του μαστού που στοχεύει στην προώθηση του ατομικού ελέγχου του στήθους είναι πιο αποτελεσματική αν αναφέρεται στις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να έχει η απουσία ελέγχου παρά στις θετικές που μπορεί να έχει ο έλεγχος.⁷¹

Εξάλλου, οι θεωρητικοί των συμπεριφορικών οικονομικών προτείνουν ιδιαιτέρως τη χρήση προεπιλεγμένων κανόνων (default rules). Ο νομοθέτης θέτει ως προεπιλογή μία στάση που θέλει να προωθήσει και εκμεταλλεύεται την τάση του ατόμου να αδρανεί και να μην προβαίνει σε αποεπιλογή (opt out).⁷² Η προεπιλογή δε, αντικατοπτρίζει τις προτιμήσεις⁷³ του πληθυσμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δωρεά οργάνων post mortem. Όπως αναφέρθηκε, παρά τα υψηλά ποσοστά αποδοχής, τα ποσοστά εγγραφής στους εθνικούς καταλόγους είναι ιδιαίτερος χαμηλά, γεγονός που ανάγεται στην αδράνεια του ατόμου και ειδικότερα στο status quo bias.⁷⁴ Στη βάση αυτή, εκμεταλλευόμενες το status quo bias, πολλές χώρες έχουν θεσπίσει ως προεπιλογή τη δωρεά οργάνων: η αφαίρεση ενός ή περισσότερων οργάνων ενός θανόντος πραγματοποιείται εφόσον, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει την αντίθεση του.⁷⁵ Παρατηρείται δε ότι

---

⁷⁰ Kahneman, Tversky (1981) όπου περιγράφεται το πείραμα με τίτλο ‘Asian disease problem’. Οι δύο επιστήμονες δημιούργησαν δύο ομάδες και τους ζήτησαν να επιλέξουν μεταξύ δύο προγραμμάτων για την καταπολέμηση μίας ασθένειας. Η ομάδα Α έπρεπε να επιλέξει ανάμεσα σε ένα που θα είχε ως αποτέλεσμα να σωθούν 200 άνθρωποι, και σε ένα δεύτερο που είχε μία στις τρεις πιθανότητες να σωθούν όλοι και δύο στις τρεις να μην σωθεί κανείς. Η ομάδα Β είχε να επιλέξει ανάμεσα στα εξής δύο προγράμματα: το πρώτο θα είχε ως αποτέλεσμα να πεθάνουν 400, ενώ το δεύτερο θα είχε μία στις τρεις πιθανότητες κανείς να μην πεθάνει και δύο στις τρεις να πεθάνουν όλοι. Στην ουσία, και οι δύο ομάδες είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στα δύο ίδια ενδεχόμενα. Αυτό δε που προέκυψε από το εν λόγω πείραμα ήταν ότι όταν η έκβαση ενός προγράμματος διατυπώνονταν με θετικό τρόπο (ως ζωές που θα σώζονταν), οι συμμετέχοντες επέλεξαν την βέβαιη επιλογή (δηλαδή την πρώτη επιλογή για την ομάδα Α). Αντίθετα, όταν η έκβαση του προγράμματος διατυπώνονταν με αρνητικό τρόπο (ως ζωές που θα χάνονταν), οι συμμετέχοντες επέλεξαν την πιο ρισκοκίνδυνη επιλογή (δηλαδή τη δεύτερη επιλογή για την ομάδα Β).

⁷¹ Meyerowitz, Chaiken (1987)

⁷² Υποστηρίζεται ότι η αποτελεσματικότητα των προεπιλεγμένων κανόνων βασίζεται στην ενεργοποίηση του endowment effect (αισθήματος προσνομής): τα πρόσωπα προσλαμβάνουν ως απόκτημά τους αυτό που έθεσε ο προεπιλεγμένος κανόνας και δεν επιθυμούν να αλλάξουν την προεπιλογή. Zamir, Teichman (2018) σελ. 179 επ.

⁷³ Ο προσδιορισμός των κυρίαρχων προτιμήσεων μπορεί αφενός να στηρίζεται σε στατιστικά στοιχεία. Αφετέρου, ενδέχεται να αναζητάται η υποτιθέμενη βούληση των ατόμων.

⁷⁴ Την ατομική αδράνεια ενισχύει εν προκειμένω και η γενική απροθυμία του ανθρώπου να αναλογιστεί το ενδεχόμενο του θανάτου του και να προβεί σε ενέργειες που σχετίζονται με τη θνησιμότητά του. Άλλωστε, το ίδιο παρατηρείται και με τη σύνταξη διαθήκης, γι αυτό από πολύ νωρίς θεσπίστηκαν στο κληρονομικό δίκαιο προεπιλεγμένοι κανόνες που ρυθμίζουν την εξ αδιαθέτου διαδοχή.

⁷⁵ Τέτοια ρύθμιση προέβλεπε και ο Έλληνας νομοθέτης στο άρθρο 9 του ν. 3984/2011. Η ρύθμιση άλλαξε με το άρθρο 260§2 του ν. 4512/2018, το οποίο ορίζει ότι η αφαίρεση οργάνων από θανόν πρόσωπο πραγματοποιείται είτε με τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειας εφόσον, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει την αντίθεσή του, είτε με την κάρτα δότη, η οποία εκφράζει την ελεύθερη δήλωση βούλησης του προσώπου εν ζωή για την δωρεά των οργάνων του χωρίς να απαιτείται στην περίπτωση αυτή η συναίνεση της οικογένειας.

το ποσοστό δωρεάς οργάνων είναι πιο υψηλό στις χώρες εκείνες παρά στις χώρες όπου το άτομο πρέπει ενεργά να ορίσει ότι συναινεί στην post mortem δωρεά των οργάνων του.⁷⁶

Επι τη βάση μίας αντίστοιχης λογικής, τα συμπεριφορικά οικονομικά προτείνουν να εξαναγκάζεται το άτομο να λαμβάνει μία απόφαση σε μία συγκεκριμένη στιγμή της ζωής του. Ξανά το μέτρο αυτό δεν επιβάλλει σε κάποιον μία συγκεκριμένη συμπεριφορά, αφού του επιτρέπει να αποφασίσει ό,τι ο ίδιος επιθυμεί, αλλά τον υποχρεώνει να επιλέξει. Προτάσσεται δε έναντι των προεπιλεγμένων κανόνων όταν δεν υπάρχει αρκετή ομοιογένεια ώστε να είναι ξεκάθαρη ποια είναι η καλύτερη ή πιο επιθυμητή επιλογή για το σύνολο του πληθυσμού. Στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ως παράδειγμα η απαίτηση να δηλώνει κάποιος αν συναινεί για τη μεταθανάτιο δωρεά των οργάνων του, κατά την κατάθεση της αίτησής του για απόκτηση διπλώματος οδήγησης.^{77, 78}

Άλλες συμπεριφορικές πολιτικές κάνουν χρήση της τεχνολογίας. Για παράδειγμα, τέτοιες τεχνικές έχουν χρησιμοποιηθεί για τον έλεγχο της κακής χρήσης των φαρμάκων. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της Μολδαβίας όπου, παρά την εύρεση της θεραπείας πριν από 70 χρόνια, εμφανίζονται μέχρι σήμερα πολύ υψηλά ποσοστά φυματίωσης.⁷⁹ Ο λόγος: οι άνθρωποι δεν λαμβάνουν τακτικά και με σωστό τρόπο τη θεραπεία τους. Έτσι, στο πλαίσιο συμπεριφορικής εμπνευσμένης παρέμβασης, υιοθετήθηκε μία στρατηγική που ονομάζεται *directly-observed therapy*, αναγκάζοντας τους ασθενείς να προσέρχονται ημερησίως σε μία κλινική προκειμένου να λαμβάνουν εκεί, υπό επιτήρηση, την ενδεικνυόμενη θεραπεία. Αφότου ανιχνεύθηκαν τα μειονεκτήματα της υπό κρίση παρέμβασης (κόστη σε χρόνο και χρήματα για τη μετάβαση στο νοσοκομείο, προβλήματα σε σχέση με την εργασία του ασθενή, φόβος ενίσχυσης του στίγματος της ασθένειας), το μέτρο αυτό αντικαταστάθηκε από μία *virtually-observed treatment*, όπου τα άτομα έπρεπε απλά να τραβήξουν ένα βίντεο τον εαυτό τους να λαμβάνει τα φάρμακα και να το στείλουν στον θεράποντα ιατρό τους.⁸⁰

Τέλος, πολύ συχνά προτείνεται η χρήση αισθητηριακών ερεθισμάτων. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται προκειμένου να μειωθούν τα αυτοκινητικά δυστυχήματα. Έτσι, τα προειδοποιητικά μηνύματα στις εθνικές οδούς («Η ζώνη σώζει ζωές», «Ελαττώστε ταχύτητα» κ.λπ.) λειτουργούν προς αυτήν την κατεύθυνση. Ομοίως, έχει προταθεί οι γραμμές στο δρόμο κοντά σε απότομες στροφές να βαφτούν πιο κοντά μεταξύ τους, ώστε να δημιουργήσουν τη ψευδαίσθηση ότι ο οδηγός κινείται με μεγαλύτερη ταχύτητα, αναγκάζοντάς τον έμμεσα να την μειώσει.

Αισθητηριακά ερεθίσματα έχουν χρησιμοποιηθεί και με στόχο τη μείωση του όγκου των καταλόγων αναμονής των νοσοκομείων. Έτσι, η BIT καθοδήγησε ασθενείς σε νοσοκομεία με μικρότερη λίστα αναμονής, αποσυμφορώντας μερικώς τις λίστες των μεγάλων νοσοκομείων,

⁷⁶ Baron, Wilkinson-Ryan (2018) σελ.39-40, Johnson, Goldstein (2003), Davidai, Gilovich, Ross (2012)

⁷⁷ Zamir, Teichman (2018) σελ 182-183

⁷⁸ Στο ίδιο πλαίσιο προτείνεται η χρήση προθεσμιών: το άτομο δεν εξαναγκάζεται να αποφασίσει αλλά η συμμόρφωση με την προθεσμία συνδέεται με ευνοϊκές ρυθμίσεις.

⁷⁹ Η φυματίωση προκαλεί πολλούς θανάτους παγκοσμίως κάθε χρόνο (1,7 εκατ. το 2017).

⁸⁰ BIT (2019)

χρησιμοποιώντας μόνο μία κόκκινη ένδειξη στο ηλεκτρονικό σύστημα καταχώρησης των ραντεβού όταν ο ασθενής επρόκειτο να επιλέξει νοσοκομείο με μεγάλη λίστα αναμονής, μείωσε δε κατά 1/5-2/5 τα παραπεμπτικά σε δομές υγείας με μεγάλες σειρές αναμονής.⁸¹

2β. Παραδείγματα παρεμβάσεων στον τρόπο ζωής

Ένα μεγάλο μέρος των συμπεριφορικών εμπνευσμένων παρεμβάσεων στο χώρο της δημόσιας υγείας ασχολείται με τις συνήθειες του ατόμου που σχετίζονται με τον τρόπο ζωής του. Πρόκειται για τις λεγόμενες lifestyle interventions. Οι παρεμβάσεις αυτές στηρίζονται στα στοιχεία που δείχνουν ότι επιλογές που συνδέονται με την κατανάλωση τροφίμων και ποτών, το κάπνισμα, τη καθιστική ζωή είναι κατά βάση επιλογές που λαμβάνονται χωρίς ιδιαίτερη σκέψη, συχνά σχεδόν ενστικτωδώς. Επομένως, η λογική των εν λόγω παρεμβάσεων κινείται γύρω από τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος επιλογής κατά τέτοιο τρόπο ώστε το άτομο να κατευθύνεται ασυνείδητα σε πιο υγιεινές επιλογές.

Μία τεχνική που εμφανίζεται κατ' επανάληψη στη βιβλιογραφία είναι η διαμόρφωση του περιβάλλοντος της αγοράς των προϊόντων που έχουν βλαπτικό αντίκτυπο στην υγεία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τα προϊόντα αυτά να μην βρίσκονται στο πεδίο άμεσης ορατότητας του καταναλωτή, αντίθετα εμφανώς ορατές να είναι οι υγιεινές επιλογές. Οι παρεμβάσεις αυτές στηρίζονται στη λογική του «out of sight, out of mind»: όσο περισσότερο περιοριστεί η έκθεση στα προϊόντα αυτά, τόσο πιο πιθανή είναι η μείωση της κατανάλωσής τους.

Αναφορικά, ενδεικτικά, με το κάπνισμα,⁸² η Μολδαβία και η Λετονία, ακολουθώντας το παράδειγμα ενός συνόλου κρατών, έθεσαν εντός του 2020 σε εφαρμογή νομοθετική ρύθμιση που απαγορεύει στα καταστήματα να τοποθετούν τα καπνικά προϊόντα⁸³ σε ορατό σημείο: οι καταναλωτές θα πρέπει πλέον να ζητούν από τον πωλητή τον κατάλογο με τα προϊόντα του καταστήματος και να επιλέγουν από αυτόν. Έτσι, αφενός τίθενται εμπόδια που επηρεάζουν ασυνείδητα τους καπνιστές μειώνοντας την ατομική κατανάλωση των εν λόγω προϊόντων, αφετέρου δεν ενθαρρύνονται οι μη καπνιστές στο να ξεκινήσουν το κάπνισμα.⁸⁴ Στο ίδιο δε πλαίσιο emπίπτει η απαγόρευση της διαφήμισης καπνικών προϊόντων σε καταστήματα λιανικής πώλησης (ban advertising at Points Of Sale).⁸⁵

---

⁸¹ BIT (2018 A)

⁸² Όπως επισημαίνει ο ΠΟΥ, η κατανάλωση καπνού αποτελεί τη μεγαλύτερη αιτία θανάτου η οποία μπορεί άμεσα να προληφθεί: περισσότεροι από 8 εκατομμύρια θάνατοι παγκοσμίως κάθε χρόνο οφείλονται στο κάπνισμα. WHO (2020 B)

⁸³ Απαγορεύεται και η επίδειξη καπνικών συσκευών.

⁸⁴ Η πολιτική αυτή emπίπτει στις πολιτικές που συστήνει ο ΠΟΥ προκειμένου να περιορίσει τα υψηλά ποσοστά καπνίσματος στο πλαίσιο της Σύμβασης Πλαισίου για τον έλεγχο του καπνού (WHO Framework Convention on Tobacco Control). Το άρθρο 13 θέτει τα θεμέλια για τον περιορισμό της διαφήμισης, της προώθησης και της χορηγίας καπνικών προϊόντων εφόσον δεν είναι συνταγματικώς ανεκτή η πλήρης απαγόρευσή τους. Σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές, η ορατότητα των καπνικών προϊόντων emπίπτει στην έννοια της διαφήμισης και της προώθησης.

⁸⁵ Έρευνες έχουν δείξει ότι, αφότου έχει δει μία τέτοια διαφήμιση, ένας στους τέσσερις καπνιστές αγοράζει παρορμητικά τσιγάρα, ενώ το ένα τρίτο των ατόμων που έχουν σταματήσει το κάπνισμα νιώθουν μία έντονη επιθυμία να το ξεκινήσουν πάλι. WHO (2015)

Αντίστοιχα, στην ίδια λογική κινείται και η θέσπιση της υποχρέωσης τα προϊόντα καπνού να περιέχονται σε απλή, τυποποιημένη συσκευασία: η συσκευασία πρέπει να έχει ένα συγκεκριμένο χρώμα, να εμφανίζει το εμπορικό σήμα με συγκεκριμένο τρόπο, να καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από προειδοποιητικά μηνύματα, να μην περιέχει λογότυπα, εικόνες ή προωθητικό κείμενο.⁸⁶ Σύμφωνα με έρευνες, η θέσπιση κανόνων τυποποίησης της συσκευασίας συμβάλλουν στη μείωση της γοητείας των καπνικών προϊόντων και της παραπλάνησης των καταναλωτών, καθώς και στην αύξηση της αποτελεσματικότητας των προειδοποιητικών μηνυμάτων.⁸⁷

Τα μέσα αυτά προτείνονται και για τη βελτίωση των διατροφικών συνήθειων του πληθυσμού και τη μείωση της παχυσαρκίας. Η στροφή του ενδιαφέροντος από τη δημιουργία καθαρά εκπαιδευτικών προγραμμάτων με στόχο την ενημέρωση των νέων και των οικογενειών τους, προς τη κατάλληλη διαμόρφωση του περιβάλλοντος όπου γίνεται η αγορά ή η κατανάλωση τροφίμων, καθοδηγήθηκε από τη διατήρηση και την αύξηση των ποσοστών παχυσαρκίας ανά τον κόσμο, παρά τις συνεχείς εκστρατείες ενημέρωσης του πληθυσμού.⁸⁸ Εξάλλου, προκρίνεται η χρήση των μέσων που επηρεάζουν το Σύστημα 1, δεδομένου ότι η παχυσαρκία εμφανίζεται κυρίως στις οικογένειες με χαμηλό εισόδημα, οι οποίες δεν έχουν συχνά χρόνο, χρήματα ή ενέργεια να αφιερώσουν στην υιοθέτηση πιο υγιεινών διατροφικών συνηθειών.⁸⁹

Ένα ακόμα μέτρο που έχει προταθεί είναι ο περιορισμός του μεγέθους των συσκευασιών, δεδομένου ότι όλες οι έρευνες δείχνουν πως το μέγεθος της συσκευασίας ή του σκεύους επιδρά στην ποσότητα που καταναλώνει κάποιος. Χαρακτηριστικά, στην πολιτεία της Νέας Υόρκης επιχειρήθηκε να περιοριστεί το μέγεθος του ποτηριού στο οποίο θα σερβίρεντο ποτά με πάνω από 25 θερμίδες ανά 8 ουγγιές.⁹⁰

Συμπεριφορικός εμπνευσμένα μέτρα έχουν εφαρμοστεί και για τη μείωση της κατανάλωσης αλκοόλ: περιορισμοί στις ώρες πώλησης αλκοόλ και την εγγύτητα-πυκνότητα των σημείων πώλησης, ευθύνη του πωλητή για τις ζημιές που προκαλούν πρόσωπα σε κατάσταση μέθης σε τρίτους, μείωση του ορίου νηφαλιότητας.⁹¹

---

⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά για το Tobacco Plain Packaging Act του 2011 στην Αυστραλία από την ιστοσελίδα του αρμόδιου υπουργείου: <https://www.health.gov.au/health-topics/smoking-and-tobacco/tobacco-control/tobacco-plain-packaging> Όπως επισημαίνεται, η θέσπιση του εν λόγω μέτρου έλαβε χώρα κατόπιν μίας σειράς ερευνών. Βλ. «Introduction of tobacco plain packaging in Australia» και εκεί αναφερόμενες εκθέσεις <https://www.health.gov.au/sites/default/files/introduction-of-tobacco-plain-packaging-in-australia.pdf> Στις χώρες που έχουν θεσπίσει το εν λόγω μέτρο συγκαταλέγονται το Ην. Βασίλειο, η Γαλλία, η Νέα Ζηλανδία, η Σαουδική Αραβία, η Ταϊλάνδη. Στοιχεία από την ιστοσελίδα: <https://www.nspackaging.com/analysis/plain-tobacco-packaging/>

⁸⁷ Βλ. την έκθεση του Υπουργείου Υγείας της Αυστραλιανής κυβέρνησης (2016)

⁸⁸ Guy's & St Thomas' Charity (2018)

⁸⁹ Μεταξύ άλλων, προτείνεται και η χρήση voucher για τη κατανάλωση φρούτων. BIT (2018 B)

⁹⁰ Το μέτρο που προσπάθησε να θεσπίσει ο Δήμαρχος Bloomberg δεν ευημέρησε: τέθηκε εναντίον του τόσο η κοινή γνώμη όσο και η ομοσπονδιακή κυβέρνηση και τα δικαστήρια. Saul Michael Howard (2011)

⁹¹ National Preventative Health Taskforce (2009)

B. Αποτίμηση της νέας προσέγγισης

1. Κριτική της συμπεριφορικής προσέγγισης

Οι συμπεριφορικές εμπνευσμένες παρεμβάσεις, όπως άλλωστε επιχειρήθηκε να αναδειχθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη απήχηση ανά τον κόσμο λόγω της απλότητας, του χαμηλού κόστους και της αποτελεσματικότητάς τους. Η απήχηση αυτή αυξάνεται όλο και περισσότερο, γεννώντας συνεχώς περισσότερες παρεμβάσεις. Παρά, όμως, τα πλεονεκτήματά της, η θεωρία των συμπεριφορικών οικονομικών και οι ρυθμίσεις που προτείνει επιδέχονται έντονης κριτικής. Μέρος της κριτικής αγγίζει την έννοια της ιδιωτικής αυτονομίας και ελευθερίας, το περιεχόμενο της αποτελεσματικότητας των επικαλούμενων μέσων, τη μορφή του κράτους που προβαίνει σε ήπια μεν, πατερναλιστικά δε μέτρα και τη δυνατότητα ελέγχου των μέτρων αυτών.

Εκκινώντας από τη βασική ένσταση στην συμπεριφορική προσέγγιση του δικαίου, πρέπει να γίνει λόγος για την έννοια της ελευθερίας. Σύμφωνα με τον John Stuart Mill, η ελευθερία αφορά πρώτα «το ενδόμυχο κομμάτι της συνείδησης και απαιτεί ελευθερία συνείδησης [...]· ελευθερία σκέψης και συναισθημάτων· απόλυτη ελευθερία έκφρασης [...]. Δεύτερον, η αρχή απαιτεί ελευθερία προτιμήσεων και επιδιώξεων· διαμόρφωσης του πλάνου της ζωής μας με τρόπο που να συμφωνεί με τον δικό μας χαρακτήρα· [ελευθερία] του να συμπεριφερόμαστε όπως θέλουμε, υποκειμένοι στις συνέπειες που θα ακολουθήσουν [...]».⁹² Καμία δε κρατική παρέμβαση δεν δικαιολογείται εφόσον από τις ενέργειες (ή και τις παραλείψεις) του ατόμου δεν βλάπτονται τρίτα πρόσωπα: το κράτος οφείλει να είναι κατ' αρχήν ουδέτερο. Έτσι η αρχή της βλάβης (harm principle) επιβάλλει το κράτος να παρεμβαίνει στην κατά τα άλλα ελεύθερη σφαίρα κινήσεως του ατόμου μόνο όταν οι πράξεις του έχουν ζημιογόνες ή επιβλαβείς επενέργειες στους τρίτους ή το κοινωνικό σύνολο.⁹³

Όσον αφορά στο άτομο και την άσκηση της ελευθερίας του με τρόπο που να θίγει το ίδιο, ο Mill δέχεται ότι είναι δυνατοί συγκεκριμένοι, ελάχιστοι περιορισμοί στην ελευθερία: δεν είναι επιτρεπτή η ελευθερία που είναι καταλυτική της ίδιας της ατομικής ελευθερίας με οριστικό, μη αναστρέψιμο χαρακτήρα.⁹⁴ Σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, ο φορέας της ατομικής ελευθερίας, όπως αυτή νοείται εν προκειμένω, σε συνδυασμό με τις ευθύνες που εκείνη συνεπάγεται, είναι ένα ενήλικο πρόσωπο, που διαθέτει κανονικό ορίζοντα αντίληψης.

Ως προς τη βάση της ατομικής ελευθερίας, αυτή εντοπίζεται στο έργο του Immanuel Kant. Στην Μεταφυσική των Ηθών, στο πλαίσιο της δεύτερης κατηγορικής προσταγής, ο φιλόσοφος έκανε λόγο για την απόλυτη αξία του ανθρώπου, ο οποίος δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέσο «για την αυθαίρετη χρήση της τάδε ή της δείνα θέλησης» αλλά ως αυτοσκοπός.⁹⁵ Ως έλλογο ον, ο άνθρωπος διαχωρίζεται από τα υπόλοιπα πράγματα και η μεταχείρισή του πρέπει να συνάδει με

⁹² Mill (2009), σελ. 22-23

⁹³ Ibid, σελ. 18 επ.

⁹⁴ Ibid, σελ. 174 επ.

⁹⁵ Kant (1991), σελ. 255

την ορθολογική ικανότητα που ενυπάρχει σε αυτόν.⁹⁶ Αυτό σημαίνει ότι, ως ορθολογικό ον, είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τη διάνοιά του και να ενεργήσει λαμβάνοντας ο ίδιος τον κίνδυνο και την ευθύνη για τις πράξεις του⁹⁷: η αυτοευθύνη του ελευθέρως αποφασίζοντος και δρώντος ανθρώπου αποτελεί ακριβώς εκδήλωση της αντιμετώπισης του ατόμου από το Κράτος ως φορέα αυτόνομης βουλήσεως, ως υποκειμένου και όχι ως αντικειμένου, σε συμφωνία με την καντιανή προσταγή. Το ακριβώς αντίθετο θα ίσχυε στην περίπτωση μίας δεσποτικής διακυβέρνησης που θα όριζε και θα κατεύθυνε το άτομο προς τις ενέργειες που εκείνη θα έκρινε ως εξασφαλίζουσες της ευτυχίας του.

Από το έργο των Mill και Kant προκύπτει ότι καίρια για την προστασία της αυταξίας του ανθρώπου είναι όχι μόνο η ελευθερία αυτή καθεαυτή να λαμβάνει κάποιος αποφάσεις χωρίς καθοδήγηση, αλλά και η συνακόλουθη ανάληψη των κινδύνων και των ευθυνών από τις αποφάσεις αυτές.

Από την πλευρά της, η συμπεριφορική προσέγγιση του δικαίου φαίνεται να υιοθετεί μία ακριβώς αντίθετη στάση: το άτομο δεν αποφασίζει ορθολογικά και, άρα, δεδομένης της περιορισμένης ορθολογικότητάς του, πρέπει να κατευθυνθεί προς τις ενέργειες που κρίνονται ως οι πιο ωφέλιμες. Το Κράτος δηλαδή στερεί το δικαίωμα του ανθρώπου να ορίζει ο ίδιος τη ζωή του, λαμβάνοντας τις δικές του (ωφέλιμες ή βλαπτικές) αποφάσεις χωρίς εξωτερικές, κρατικές παρεμβάσεις.

Εξάλλου, μεγάλο μέρος της κριτικής της θεωρίας, ως έκφρασης συχνά του γενικού αισθήματος προς τα μέτρα αυτά, στρέφεται κατά της καθοδήγησης αυτής σε θέματα που βρίσκονται τόσο κοντά στον πυρήνα της ιδιωτικής αυτονομίας και της ιδιωτικότητας, όσο τα ζητήματα που σχετίζονται με τα αγαθά της ζωής και της υγείας, τον τρόπο ζωής και μερικές από τις συχνά αποκαλούμενες ως «μικρές απολαύσεις της ζωής» (κάπνισμα, αλκοόλ, θερμιδογόνα τρόφιμα κ.λπ.). Έτσι, αφενός, κάποια μέτρα εξ αυτών μπορεί να έχουν άμεση επίδραση στη ζωή και την υγεία των αποδεκτών τους: ένα εμβόλιο μπορεί να προκαλέσει σοβαρές παρενέργειες ή ακόμα και τον θάνατο του εμβολιαζόμενου, η εναλλακτική θεραπεία που θα προτείνει ένας ιατρός στον ασθενή του μπορεί να μην έχει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα σε σύγκριση με τη λήψη ενός αντιβιοτικού και, ως εκ τούτου, να του δημιουργήσει χρόνια προβλήματα υγείας, η αποθάρρυνση του πληθυσμού να πηγαίνει στα επείγοντα με κάθε ενόχληση μπορεί να αποβεί μοιραία κ.ο.κ.. Αφετέρου, κάποιες συνήθειες μπορεί να έχουν κεντρική θέση στη ζωή κάποιου ή να προσφέρουν τέτοια ευχαρίστηση, ώστε η επέμβαση σε αυτές να μοιάζει καταδικαστική για το άτομο, αλλοιώνοντας το χαρακτήρα του και ελαττώνοντας σημαντικά την ευημερία του: τι θα ήταν, για παράδειγμα, ο Ernest Hemingway, ο άνθρωπος που είπε ότι «το να πίνει κρασί ήταν τόσο φυσικό όσο το να τρώει, αλλά, για εκείνον, και εξίσου απαραίτητο»,⁹⁸ σε μία χώρα που θα επιχειρούσε να ρυθμίσει την κατανάλωση αλκοόλ με μία σειρά νυγμών; Οι άνθρωποι δεν είναι

⁹⁶ Sandel (2011), σελ.173 επ.

⁹⁷ Καραμπατζός (2016), σελ. 1 και εκεί παραπομπές

⁹⁸ Βλ. το αφιέρωμα του BBC στο συγγραφέα με τίτλο “What Hemingway says about drinking in nine quotes” στην ιστοσελίδα: <https://www.bbc.com/culture/article/20160721-what-hemingway-says-about-drinking-in-nine-quotes>

ομοιόμορφοι (και ούτε θα έπρεπε να είναι). Επομένως, δεν μπορεί να λαμβάνεται ως αξίωμα η καθολική προτίμηση μίας μελλοντικής, πιθανής υγείας έναντι μίας σειράς παροντικών απολαύσεων και να προωθούνται κρατικές πολιτικές που έχουν ως αποτέλεσμα μία ομογενοποίησή των ανθρώπων με γνώμονα το «καλό» τους.⁹⁹

Επιπλέον, ακόμα και αν γίνει δεκτή η περιορισμένη ορθολογικότητα του ατόμου, πολλά από τα μέτρα αυτά, όπως έχει ήδη τονισθεί, δεν επιδιώκουν να βελτιώσουν την ατομική ορθολογικότητα αυτή καθεαυτή, αλλά στοχεύουν στην επίτευξη ενός ορθολογικού αποτελέσματος. Ως προς αυτό, στερούνται παιδευτικού χαρακτήρα, εθίζοντας το άτομο στην κηδεμονική προστασία: το άτομο δεν μαθαίνει από τα λάθη του, εφόσον το Κράτος τα αποτρέπει, με αποτέλεσμα να μην εξελίσσεται και να μην προοδεύει. Ως εκ τούτου, η στέρηση της ελευθερίας του σφάλλεσθαι ενέχει τον ηθικό κίνδυνο το άτομο να μην μπορέσει ποτέ να δράσει με ορθολογικό τρόπο και να υποκαθίσταται πάντοτε στις αποφάσεις του από το «ορθολογικό» Κράτος.

Πέρα από το να μην εξουδετερώνουν τις στρεβλώσεις ως τέτοιες, οι πολιτικές αυτές «επικεντρώνονται σε μεμονωμένες πτυχές ενός προβλήματος που, φαινομενικά, μπορούν να διορθωθούν, χωρίς να καταπιάνονται με τις πιο αμετάβλητες, δομικές [του] διαστάσεις».¹⁰⁰ Αντί να αναζητώνται τα βαθύτερα αίτια (π.χ. αναλφαβητισμός, ανέχεια, κοινωνικές ανισότητες) μίας συμπεριφοράς και να δημιουργούνται πολιτικές με σκοπό την καταπολέμησή τους, προτείνεται η υιοθέτηση γρήγορων λύσεων που διαιωνίζουν το πρόβλημα και μπορούν να έχουν μόνο πρόσκαιρα θετικά αποτελέσματα.

Εξάλλου, ελλοχεύει ο κίνδυνος δημιουργίας των λεγόμενων echo-chambers (θαλάμων ηχούς) και epistemic bubbles (επιστημολογικών φουσκών). Ως echo-chamber περιγράφεται η επιστημολογική εκείνη κοινωνική δομή στην οποία δεν περιέχονται συγκεκριμένες απόψεις, ενδέχεται και κατά λάθος. Από την άλλη, ως epistemic bubble περιγράφεται η επιστημολογική κοινωνική δομή, από την οποία συγκεκριμένες απόψεις έχουν ενεργά αποκλεισθεί και απαξιωθεί. Έτσι, μέλη της πρώτης δεν έχουν εκτεθεί στις απόψεις αυτές, ενώ μέλη της δεύτερης έχουν καθοδηγηθεί στο να είναι καχύποπτα απέναντι στις διαφορετικές πηγές και απόψεις.¹⁰¹ Κυρίως, αλλά όχι μόνο, σε σχέση με τα συμπεριφορικά μέσα ή τους νυγμούς που έχουν πληροφοριακό χαρακτήρα, ενδέχεται οι πολίτες να γίνουν μέλη των echo-chambers και των

---

⁹⁹ Η λογική αυτή στηρίζεται στο αξίωμα ότι τα αγαθά, οι ατομικές προτιμήσεις και οι ηδονές μπορούν να ενταχθούν σε μία ενιαία κλίμακα και να συγκριθούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να αναδειχθούν εκείνα που είναι ανώτερα, πιο αξιόλογα, ευγενέστερα. Ενδεικτικά, ο Mill περιγράφει πώς είναι δυνατή αυτή η σύγκριση αυτή: «Εάν μεταξύ δύο ηδονών υπάρχει μία την οποία σταθερά προτιμούν όλοι ή σχεδόν όλοι όσοι είχαν μία εμπειρία και των δύο, ανεξάρτητα από οποιοδήποτε αίσθημα υποχρέωσης προτίμησης, αυτή είναι η πλέον επιθυμητή ηδονή.» Mill (2002) σελ. 82-83

Ακόμα και αν το κριτήριο αυτό θεωρηθεί σωστό (πολλοί έχουν ασκήσει κριτική, ενδεικτικά Sandel, 2011, σελ. 81), είναι δύσκολο να αιτιολογηθεί πώς, επί τη βάση αυτής της ενιαίας κλίμακας, το Κράτος θα περιορίσει την ελευθερία του ατόμου, επιβάλλοντας του τη σειρά που έχει κρίνει η ίδια η Πολιτεία ως σωστή και καθορίζοντας τον τρόπο ζωής και τις επιλογές του.

¹⁰⁰ Prainsack (2020)

¹⁰¹ Nguyen (2018)

epistemic bubbles του Κράτους. Αυτό θα έχει ως συνέπεια τον αποκλεισμό του κοινωνικού διαλόγου και της κριτικής προς το Κράτος, με τρόπο που θα επηρεάσει άμεσα τη δημοκρατική υφή του, καθώς και την ανάπτυξη και την καινοτομία.

Στο πλαίσιο αυτό δε, ανοίγει η συζήτηση για τη θέση που οφείλει να λαμβάνει ένα κράτος απέναντι στο άτομο: πόσο παρεμβατικό επιτρέπεται (ή είναι επιθυμητό) να είναι ένα κράτος και τι μέσα μπορεί να χρησιμοποιεί για την επίτευξη των στόχων του. Το πρώτο ερώτημα σχετίζεται με τη διαμάχη των εννοιών του *laissez faire* και του κρατικού παρεμβατισμού. Από τη μία η πλήρης ελευθερία του ατόμου και της αγοράς, της ζήτησης και της προσφοράς, στη βάση της αυτορρύθμισης, της βέλτιστης ικανοποίησης των αγαθών και της βέλτιστης κατανομής των πόρων, που οδηγούν στη μεγιστοποίηση της ωφέλειας στην κοινωνία. Από την άλλη ο κρατικός έλεγχος των μέσων παραγωγής προκειμένου να αποφευχθούν οι διάφορες αποτυχίες της αγοράς. Η απάντηση στο ερώτημα ποια τελικώς είναι τα επιτρεπτά όρια της ιδιωτικής ελευθερίας και του κρατικού παρεμβατισμού αποτελεί βασική προϋπόθεση προκειμένου να βρίσκουν ηθικό, πολιτικό ή/και νομικό έρεισμα οι συμπεριφορικές εμπνευσμένες παρεμβάσεις, υπερβαίνει δε τα όρια της παρούσης.

Το δεύτερο ερώτημα σχετίζεται με τα μέσα που επικαλείται το Κράτος. Αφενός, το ερώτημα αφορά στη φύση των μέτρων: δικαιολογείται η χρήση αδιαφανών μέτρων, δηλαδή μέτρων που επενεργούν στο ασυνείδητο του ατόμου, χειραγωγώντας το προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι εν προκειμένω θετική, απαντά η κριτική που ασκείται στα συμπεριφορικά οικονομικά, η οποία εντοπίζει εδώ την ανάδειξη ενός κράτους-χειραγωγού.¹⁰² Κρίνει ότι, ως προς αυτό το χαρακτηριστικό, ο ήπιος, φιλελεύθερος πατερναλισμός συνιστά χειρότερη επιλογή συγκριτικά με τον αυστηρό πατερναλισμό, τα μέσα του οποίου λειτουργούν τουλάχιστον με διαφάνεια. Αφετέρου, ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο χαρακτήρας των μέσων που επιστρατεύονται: το Κράτος έχει πρωτίστως την υποχρέωση να είναι αντικειμενικό και αμερόληπτο, παρέχοντας τις απαραίτητες πληροφορίες στον πολίτη προκειμένου αυτός να αποφασίσει ο ίδιος με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα. Αντίθετα, δεν δικαιολογούνται μέσα που λειτουργούν παραπλανητικά.¹⁰³

Αυτή αποτελεί και την επιχειρηματολογία που επικαλέστηκαν καπνικές βιομηχανίες ενώπιον δικαστηρίων αφότου υποχρεώθηκαν να τοποθετούν προειδοποιητικές ενδείξεις στις συσκευασίες των προϊόντων τους. Χαρακτηριστικά, τόνισαν ότι, στο βαθμό που οι προειδοποιητικές ενδείξεις λαμβάνουν άλλη μορφή πέρα του καθαρά πληροφοριακού κειμένου, επιδιώκοντας να απωθήσουν με αισθητηριακό τρόπο τον αποδέκτη του μηνύματος από το

---

¹⁰² Καραμπατζός (2016), σελ. 169 επ. όπου αναφέρεται το ακραίο παράδειγμα να χρησιμοποιούνται οι συμπεριφορικές τεχνικές και, ειδικότερα, η χρήση προεπιλεγμένων κανόνων στο πλαίσιο της εκλογικής διαδικασίας: να είναι, για παράδειγμα, προεπιλεγμένο το κόμμα ή ο υποψήφιος που ψήφισε το άτομο στις προηγούμενες επιλογές, με διατήρηση, παράλληλα, της δυνατότητας αποεπιλογής.

¹⁰³ Alemanno, Spina (2014)

κάπνισμα και να κατασκευάσουν το πρότυπο του αντικοινωνικού καπνιστή, παύουν να είναι αντικειμενικές και παραπλανούν το άτομο, έχοντας λάβει μία συγκεκριμένη ιδεολογική χροιά.¹⁰⁴

Σε συνέχεια της κριτικής, τα μέσα αυτά, στην προσπάθειά τους να διαφυλάξουν ένα συγκεκριμένο αγαθό (εν προκειμένω την υγεία) θίγουν μία σειρά δικαιωμάτων. Όσον αφορά στον ίδιο τον αποδέκτη της παρέμβασης, θίγεται ενδεικτικά το δικαίωμά του στην ιδιωτικότητα στο βαθμό που χρησιμοποιούνται τα προσωπικά του δεδομένα για τη δημιουργία και προσαρμογή των χρησιμοποιούμενων πολιτικών. Από την άλλη, προσβάλλονται δικαιώματα των φυσικών και νομικών προσώπων που εμπλέκονται στην ικανοποίηση των διάφορων ατομικών επιλογών: εδώ εντάσσεται μία σειρά βιομηχανιών (τροφίμων, ποτών, καπνού, τυχερών παιγνίων, η φαρμακοβιομηχανία). Πρωτίστως θίγεται η οικονομική τους ελευθερία καθώς η οικονομική τους δραστηριότητα περιορίζεται και τα κέρδη τους μειώνονται από τις συμπεριφορικές εμπνευσμένες πολιτικές. Δευτερευόντως, θίγονται δικαιώματα όπως η εμπορική ελευθερία του λόγου, καθώς τίθενται εμπόδια στην ελεύθερη διαμόρφωση του προϊόντος και της συσκευασίας του.¹⁰⁵

Κριτική στα συμπεριφορικά οικονομικά ασκεί και η παραδοσιακή ανάλυση του δικαίου. Κατά τη θεωρία αυτή, τα υφιστάμενα ελλείμματα ορθολογικότητας δεν επιδρούν τόσο έντονα τελικώς στο ποιόν των αποφάσεων που λαμβάνει το άτομο. Σε κάθε περίπτωση τα ελλείμματα εξασθενούν με την πάροδο του χρόνου ενώ δεν αποκλείεται να εξαφανιστούν τελείως. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία λήψης αποφάσεων και ανάληψης των ευθυνών λειτουργεί παιδευτικά (learning effect/experience) και το άτομο δέχεται σχόλια και αντιδράσεις (feedback). Η αποτυχία δε των ανορθολογικών παιχτών έχει ως αποτέλεσμα την επικράτηση κατά εξελικτικό-δαρβινιστικό τρόπο εκείνων που επιδεικνύουν ορθολογική συμπεριφορά. Τέλος, τονίζονται τα ελαττώματα στην ίδια τη διαδικασία διαμόρφωσης των πολιτικών αυτών. Πέραν της σειράς ελαττωμάτων που σχετίζονται με τη νομοθέτηση εν γένει,¹⁰⁶ η μειωμένη ή ανεπαρκής πληροφόρηση των φορέων χάραξης πολιτικών ως προς τις συνθήκες που βιώνουν οι πολίτες και οι οποίες διαμορφώνουν τις επιλογές τους δεν μπορεί – πολύ περισσότερο σε θέματα που έχουν τόσο έντονο το προσωπικό και συμπεριφορικό στοιχείο και, συνεπώς, εμφανίζουν έντονη περιπλοκότητα και μεταβλητότητα – να καταλήγει στη δημιουργία αποτελεσματικών πολιτικών.

Τέλος, ένα ακόμα επιχείρημα κατά των συμπεριφορικών εμπνευσμένων μέτρων σχετίζεται με την μη καταναγκαστική φύση τους. Ειδικότερα, η παραδοσιακή θεώρηση του δικαίου θέτει την υποχρεωτικότητα ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του δικαίου. Το δίκαιο επιβάλλει το καθήκον υπακοής στους κοινωνούς του, χωρίς να αφήνει σε αυτούς το περιθώριο της επιλογής σχετικά με το αν θα συμμορφωθούν ή όχι στον εν ισχύ κανόνα. Το δίκαιο αξιώνει τη

---

¹⁰⁴ D.C. Cir., 696 F.3d 1205, R.J. Reynolds Tobacco Co. κατά United States Food & Drug Admin, 2012. Στο πλαίσιο της έφεσης, το Δικαστήριο δέχτηκε μερικώς τον ισχυρισμό ότι οι εικόνες δεν έχουν πληροφοριακό χαρακτήρα: «Είναι σαφείς προσπάθειες να προκαλέσουν συναισθήματα (και πιθανώς ντροπή) και να πειθαναγκάσουν τους καταναλωτές να κόψουν το τσιγάρο [...]. Ενώ καμία από τις εικόνες δεν είναι καθαρά ψευδής, σε κάθε περίπτωση δεν μεταδίδουν αμιγώς αντικειμενικές, ακριβείς ή μη αμφισβητούμενες πληροφορίες στον καταναλωτή».

¹⁰⁵ Wright (2013)

¹⁰⁶ Βλ. Δελλής (2018), σελ. 152 επ.

συμμόρφωση και παράλληλα ρυθμίζει τον εξαναγκασμό της με τη χρήση της κρατικής βίας.¹⁰⁷ Κατά τον Hans Kelsen, κάθε συμπεριφορά που δεν συμμορφώνεται με έναν τεθειμένο κανόνα δικαίου πρέπει να τιμωρείται.¹⁰⁸ Συνεπώς, ένας κανόνας μη δεσμευτικός υπό την προαναφερθείσα έννοια, δεν είναι κανόνας δικαίου.

Από τον 20^ο αιώνα και έπειτα, με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό, εμφανίζεται στον χώρο του δικαίου το soft law,¹⁰⁹ ένα επονομαζόμενο δίκαιο, το οποίο, όμως, στερείται αυτό ακριβώς το στοιχείο που καθορίζει, κατά την παραδοσιακή θεώρηση, την έννοια του δικαίου: τη δεσμευτικότητα. Τα μέσα που προτείνει η συμπεριφορική ανάλυση του δικαίου υπάγονται στην ομπρέλα ακριβώς αυτού του ήπιου δικαίου και, συνεπώς, ελκύουν όλη την κριτική που ασκείται σε αυτό από μία μεγάλη μερίδα της νομικής θεωρίας. Το πρόβλημα που πρωτίστως γεννάται με το ήπιο δίκαιο είναι η αδυναμία προσβολής του λόγω της έλλειψης κανονιστικού, δεσμευτικού χαρακτήρα, παρά την επιρροή που ασκεί τόσο στον νομικό όσο και στον πραγματικό κόσμο. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται έτι περαιτέρω στην περίπτωση των συμπεριφορικών πολιτικών, επειδή επιδρούν με τόσο άμεσο τρόπο στην ελευθερία επιλογής του ατόμου. Δημιουργείται ένα σοβαρό κενό δικαίου όταν το Κράτος επιτρέπει τη χρήση των μέτρων αυτών χωρίς παράλληλα να δίνεται η δυνατότητα στον αποδέκτη τους να τα προσβάλλει και να προστατέψει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του. Επομένως, όσο τίθενται σε εφαρμογή τέτοια μέτρα ενώ δεν είναι δυνατός ο δικαστικός τους έλεγχος από τον αποδέκτη¹¹⁰, η Πολιτεία αφήνει απροστάτευτο το άτομο, επιβεβαιώνοντας το φόβο της ανάδειξης ενός απολυταρχικού κράτους-χειραγωγού.

---

¹⁰⁷ Σούρλας (1995), σελ. 50 επ.

¹⁰⁸ Για τη διατύπωση της καθαρής θεωρίας του δικαίου, βλ. Kelsen (1967)

¹⁰⁹ Ως ήπιο δίκαιο ορίζονται τα εργαλεία που σωρευτικά εμφανίζουν τρία χαρακτηριστικά. Πρώτον, έχουν ως στόχο να τροποποιήσουν ή να καθοδηγήσουν τη συμπεριφορά των αποδεκτών τους, επιδιώκοντας, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, την αφομοίωσή τους· αυτό το χαρακτηριστικό διακρίνει το ήπιο δίκαιο από κείμενα όπως οι προπαρασκευαστικές πράξεις, που να μεν συνεισφέρουν στην ερμηνεία άλλων δεσμευτικών κειμένων, δεν αποσκοπούν όμως στη μεταβολή του εξωτερικού κόσμου. Δεύτερον, τα εργαλεία αυτά δεν δημιουργούν από μόνα τους δικαιώματα και υποχρεώσεις· σε αυτό διαφέρουν από το παραδοσιακό, σκληρό δίκαιο. Τρίτον, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο και τον τρόπο δημιουργίας τους, εμφανίζουν μία τυποποίηση και δομή που προσομοιάζει σε κανόνες δικαίου. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό τα διαχωρίζει από το μη-δίκαιο. Βλ. έκθεση του Conseil d' État (2013), σελ. 56 επ.

¹¹⁰ Εν προκειμένω ενδιαφέρει ο τελικός αποδέκτης του συμπεριφορικού μέσου, για παράδειγμα ο καπνιστής που θα αγοράσει ένα πακέτο τσιγάρα με μία γραφική εικόνα και ένα προειδοποιητικό μήνυμα κατά του καπνίσματος πάνω στη συσκευασία και όχι η εταιρεία που κατασκευάζει το καπνικό προϊόν και θα υποχρεωθεί να συμμορφωθεί με τις κατευθυντήριες γραμμές που έχουν τεθεί για τη συσκευασία του προϊόντος της.

2. Αντίλογος

Η θεωρία των συμπεριφορικών οικονομικών και του δικαίου λαμβάνει θέση απέναντι στην ανωτέρω κριτική, προβάλλοντας αντεπιχειρήματα στους προαναφερθέντες ισχυρισμούς. Έτσι, υπερασπίζεται τις προτάσεις της, τονίζοντας ότι μία συμπεριφορικός εμπνευσμένη πολιτική διατηρεί τη δυνατότητα επιλογής του ατόμου και συνεπώς την ελευθερία και ιδιωτική του αυτονομία· ότι η παιδευτική λειτουργία της λήψης μίας ανορθολογικής απόφασης και της ανάληψης των σχετικών ευθυνών στηρίζεται σε συγκεκριμένες προϋποθέσεις που δεν συναντώνται πάντα· ότι το παρεμβατικό κράτος ελέγχεται, στο πλαίσιο των σύγχρονων εννόμων τάξεων, από την αρχή της αναλογικότητας· και, τέλος, ότι τα μέσα δικαστικού ελέγχου των πολιτικών αυτών είτε υπάρχουν, είτε μπορούν να δημιουργηθούν.

Ειδικότερα, ως προς τους περιορισμούς της ελευθερίας που συνεπάγονται οι συμπεριφορικές παρεμβάσεις, τονίζεται ότι οι περιορισμοί αυτοί τις περισσότερες φορές είτε δεν υφίστανται καν, είτε είναι ιδιαίτερος μικροί. Εξάλλου, γίνεται λόγος για μορφές ήπιου, φιλελεύθερου πατερναλισμού, ακριβώς επειδή, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα καταναγκασμού, τα συμπεριφορικά μέσα διατηρούν τη δυνατότητα του ατόμου να επιλέξει μία άλλη επιλογή από εκείνη προς την οποία τον κατευθύνουν: διατηρείται η δυνατότητα αποεπιλογής (opt-out), αλλά και συνέχισης της συμπεριφοράς που επιχειρείται να καταπολεμηθεί (π.χ. το άτομο μπορεί να αγοράσει τσιγάρα, ακόμα και αν χρειαστεί να επιλέξει από έναν κατάλογο ή υποχρεωθεί να αντικρίσει ένα προειδοποιητικό μήνυμα ή μία εικόνα). Οι επιλογές παραμένουν στη σφαίρα ελέγχου του αποφασίζοντος ατόμου καθώς τα μέσα δεν φτάνουν στον αξιολογικό κηδεμονισμό, ώστε να περιορίζουν υπέρμετρα ή ευθέως την ατομική ελευθερία.¹¹¹

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντική μία σημείωση. Η κριτική που ασκείται αναφέρεται συχνά στην απόλυτη ελευθερία ενεργητικής επιλογής, τονίζοντας ότι με το να επενεργεί το Κράτος, ακόμα και με ήπια μέσα, στην απόλυτη αυτή ελευθερία στερεί από το άτομο το δικαίωμά του να καταλήγει μέσα από μία προσωπική, ελεύθερη κρατικών παρεμβάσεων πνευματική διαδικασία σε μία απόφαση που εκφράζει την ατομικότητά του. Σε κάθε περίπτωση, η ελευθερία του ατόμου περιορίζεται: ο βαθμός περιορισμού λίγη σημασία έχει όταν λείπουν ισχυρές ηθικές και νομικές βάσεις για τον περιορισμό αυτό.

Η θεωρία των συμπεριφορικών οικονομικών απαντά ότι η επιταγή να αναγνωριστεί η απόλυτη ελευθερία ενεργητικής επιλογής παραβλέπει ότι η αναγνώριση αυτή από τη μία επιβαρύνει με σοβαρά κόστη το άτομο και από την άλλη συνεισφέρει στον πληροφοριακό κορεσμό¹¹² του. Συνδυαστικά αυτά τα δύο αποτελέσματα είναι που τελικώς δεν θα επιτρέψουν στον άνθρωπο να λάβει μία επιλογή σύμφωνη με την ατομικότητά του. Αντίστοιχα, αυτό που αναδεικνύει η συμπεριφορική ανάλυση είναι ότι ο άνθρωπος, σε πολλές περιπτώσεις και για διάφορους λόγους, δεν πράττει σύμφωνα με την ατομική του βούληση και τις επιδιώξεις του. Στοχεύουν δε

¹¹¹ Καραμπατζός (2016), σελ. 115 επ.

¹¹² Επισημαίνεται ότι και στο πλαίσιο της πληροφόρησης ισχύει η αρχή της φθίνουσας χρησιμότητας των αγαθών: σε όση περισσότερη πληροφορία εκτίθεται το άτομο, τόσο η πληροφορία αυτή χάνει την αξία της και παύει να επιδρά στις επιλογές του ατόμου. Ibid, σελ. 164 επ.

τα συμπεριφορικά οικονομικά να βοηθήσουν πρωτίστως το άτομο να επιλέξει την πιο ορθολογική, ήτοι την πιο ωφέλιμη και σύμφωνη με τις προτιμήσεις του, επιλογή. Τα μέσα που υιοθετούνται αποσκοπούν δηλαδή στη θεραπεία των υπαρχουσών στρεβλώσεων.

Αυτό καθίσταται, μάλιστα, απαραίτητο όταν συγκεκριμένοι παίχτες εκμεταλλεύονται τις στρεβλώσεις αυτές προς όφελός τους και οδηγούν το άτομο, λόγω της ασυμμετρίας δυνάμεων ή πληροφόρησης, σε ιδιαιτέρως βλαπτικές για το ίδιο αποφάσεις. Πρόκειται για μέτρα που αναγνωρίζουν την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων και συνεισφέρουν στην εξάλειψη των συνεπειών τους. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, δεν έχουν όλα τα μέλη της κοινωνίας την ίδια πρόσβαση στο οικονομικό, πολιτιστικό ή άλλης μορφής κεφάλαιο,¹¹³ ώστε πολιτικές που δεν λαμβάνουν υπόψη τις υπάρχουσες ανισότητες συμβάλλουν στη διατήρηση και την ενίσχυσή τους, παραβιάζοντας μία σειρά θετικών υποχρεώσεων του Κράτους.

Όσον αφορά στην αποτελεσματικότητα των συμπεριφορικών μέσων, δεδομένου ότι πολλά εξ αυτών δεν αποσκοπούν στο να καταπολεμήσουν την ανορθολογικότητα αλλά μάλλον να εξουδετερώσουν τις επιπτώσεις της, γίνονται οι εξής παρατηρήσεις. Αρχικά, υπάρχουν συμπεριφορές που δεν επιφέρουν άμεση βλάβη στο άτομο, αλλά αθροιστικά ή/και σε βάθος χρόνου ενδέχεται να προσλάβουν καταστροφικό χαρακτήρα: η άρνηση εμβολιασμού, η απουσία συστηματικών ελέγχων για συγκεκριμένες ασθένειες (π.χ. καρκίνος του μαστού), η ανθυγιεινή διατροφή, ο εθισμός στο κάπνισμα, το αλκοόλ ή τα τυχερά παιχνίδια κ.λπ.. Όταν εκδηλωθούν οι αρνητικές συνέπειες των ατομικών αυτών επιλογών και κληθεί το άτομο να αναλάβει τις ευθύνες για τις πράξεις του θα είναι πολύ αργά για την παιδεία του. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η «παιδεία», αντί να επιτρέπει την ανάπτυξη του ατόμου, λαμβάνει μάλλον τη μορφή κύρωσης. Επιπλέον, η παιδευτική διαδικασία απαιτεί επαναλαμβανόμενες ευκαιρίες προς εξάσκηση μίας επιλογής: αν η συχνότητα με την οποία καλείται ένα πρόσωπο να λάβει μία απόφαση δεν είναι μεγάλη ή ακόμα αν πρόκειται για μοναδική εμπειρία, πάλι το επιχείρημα περί παιδευτικού αποτελέσματος καταλήγει λανθάνουσας τιμωρητικής φύσεως και κενό περιεχομένου.¹¹⁴ Πολύ περισσότερο δε όταν οι συνθήκες δεν επιτρέπουν άλλες επιλογές ή η επιλογή λαμβάνεται από άλλους και όχι από το άτομο (π.χ. οι γονείς για τον εμβολιασμό του παιδιού).¹¹⁵ Άλλωστε, επισημαίνεται ότι το δίκαιο έχει προβλέψει έτσι κι αλλιώς μία σειρά περιπτώσεων θεραπείας της πρόδηλης αδυναμίας διαμόρφωσης μίας ορθολογικής απόφασης του ατόμου: πλήρης ή περιορισμένη δικαιοπρακτική ανικανότητα (ανηλικότητα, ψυχική ή διανοητική διαταραχή), πλάνη, απάτη.

---

¹¹³ Ibid, σελ. 100

¹¹⁴ Ibid, σελ. 89 όπου τονίζεται ότι για να επιτευχθεί η παιδεία απαιτούνται επαναλαμβανόμενες ευκαιρίες προς εξάσκηση μίας επιλογής, μικρό κόστος στοχασμού, πρόσβαση σε σχόλια και κριτική, μη ουσιώδη μεταβολή των συνθηκών λήψης της απόφασης ύστερα από την επανάληψη, ύπαρξη απλού περιβάλλοντος επιλογής.

¹¹⁵ Έτσι, επισημαίνονται τρεις περιπτώσεις όπου αιτιολογείται κατ' αρχήν η πατερναλιστική παρέμβαση του Κράτους στις ελευθερίες του ατόμου: α) όταν οι ατομικές αποφάσεις εμφανίζουν μία συγκεκριμένη δυσκολία, β) όταν οι συνέπειες των αποφάσεων εκδηλώνονται σε βάθος χρόνου και γ) όταν οι αποφάσεις λαμβάνονται σπάνια. Eidenmüller (2011)

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι το δίκαιο έχει προβλέψει – πολύ προτού γίνει λόγος για τα εμπόδια της ορθολογικότητας και τα συμπεριφορικά οικονομικά – μία πληθώρα προεπιλεγμένων ρυθμίσεων προκειμένου να διευκολύνει το άτομο και να περιγράψει τι θα ισχύσει εν απουσία μίας συγκεκριμένης ατομικής επιλογής. Ο λόγος γίνεται φυσικά για τις διατάξεις ενδοτικού δικαίου που έχουν τεθεί αφενός προκειμένου να μειωθούν τα συναλλακτικά κόστη και, ως αποτέλεσμα, να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των κοινωνιών του δικαίου, αφετέρου με στόχο την προστασία του ατόμου που προβαίνει σε πράξεις με νομικές συνέπειες χωρίς να έχει όλες τις απαραίτητες γνώσεις για τη διενέργεια των πράξεων αυτών. Η ύπαρξη δε των κανόνων ενδοτικού δικαίου δεν συναντά κριτική στο χώρο του δικαίου στη βάση του περιορισμού της ιδιωτικής αυτονομίας, γεγονός που γεννά αμφιβολίες ως προς τη συνέπεια της κριτικής που ασκείται κατά των συμπεριφορικών οικονομικών.

Επιπλέον, ως προς την έννοια του νομικού πατερναλισμού, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πότε και αν δικαιολογείται μία επέμβαση του κράτους στην ελευθερία επιλογής του ατόμου. Ο Gerald Dworkin έχει ορίσει τον πατερναλισμό ως «την επέμβαση στην ελευθερία δράσης ενός ατόμου, η οποία αιτιολογείται από λόγους που αναφέρονται αποκλειστικά στην ευημερία, το καλό, την ευτυχία, τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα ή τις αξίες του ατόμου που καταναγκάζεται». ¹¹⁶ Οι λόγοι που αιτιολογούν τις παρεμβάσεις είναι αυτοαναφορικοί, αφορούν δηλαδή μόνο στο ίδιο τον αποδέκτη του πατερναλισμού, ώστε να μη χρησιμοποιείται το άτομο ως μέσο, αλλά να αντιμετωπίζεται ως σκοπός. Επιπλέον, σχετίζονται με συγκεκριμένα αγαθά που κρίνονται άξια προστασίας.

Ο πατερναλισμός δε, στηρίζεται σε μία σειρά βάσεων. Μία εξ αυτών έχει συνεπειοκρατικό χαρακτήρα: πολλά πατερναλιστικά μέσα συνεπάγονται αύξηση της ωφέλειας χωρίς ιδιαίτερο κόστος (π.χ. η υποχρέωση της χρήσης ζώνης ή κράνους κατά την οδήγηση δεν επιβαρύνει ουσιαστικά το άτομο, ενώ την ίδια στιγμή σώζει ζωές). Έπειτα, επισημαίνεται ότι ο βραχυπρόθεσμος περιορισμός της αυτονομίας δικαιολογείται εφόσον καταλήγει να διαφυλάσσει την ατομική αυτονομία σε βάθος χρόνου. ¹¹⁷ Τέλος, ο πατερναλισμός στηρίζεται στην εικαζόμενη βούληση του επαρκώς πληροφορημένου κοινωνού του δικαίου: η πλειονότητα των ανθρώπων θα συμφωνούσε στο πατερναλιστικό μέτρο αν είχε διαθέσιμες όλες τις απαραίτητες πληροφορίες και αν τις αξιολογούσε δεόντως. ¹¹⁸

---

¹¹⁶ Dworkin (1972)

¹¹⁷ Ibid. Εξάλλου και ο Mill δεχόταν ότι περιορισμοί στην ελευθερία του ατόμου για το προσωπικό του καλό δικαιολογούνται μόνο όταν το άτομο προβαίνει σε μία πράξη που συνεπάγεται κατάλυση της ελευθερίας του. Παρόλα αυτά, ο Dworkin αναφέρει ότι «δεν υπάρχει τίποτα στην έννοια της αυτονομίας που να αποτρέπει ένα άτομο από το να πει 'Θέλω να είμαι εκείνο το άτομο που πράττει σύμφωνα με τις εντολές άλλων. Προσδιορίζω τον εαυτό μου ως δούλο και υποστηρίζω αυτές τις συμπεριφορές και τις προτιμήσεις. Η αυτονομία μου συνίσταται στο να είμαι δούλος.'». Dworkin (1988), σελ. 129

¹¹⁸ Αν υπάρχει μία μειονότητα που διαφωνεί με ένα συγκεκριμένο μέτρο, ο Dworkin επισημαίνει τρεις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται προκειμένου να τεθεί σε εφαρμογή το μέτρο αυτό: α) το αγαθό που προστατεύεται να έχει μεγάλη αξία, β) η μειονότητα να μην επιβαρύνεται υπερβολικά και γ) τα πάσης φύσεως κόστη της μη επιβολής του μέτρου στην μειονότητα να είναι ιδιαίτερος μεγάλα. Ibid, σελ 128

Όσον αφορά τώρα στην προστασία του ατόμου από την αυθαιρεσία στην οποία μπορεί να υποπέσει ένα κράτος που υιοθετεί πατερναλιστικά μέτρα, κεντρική θέση λαμβάνει η αρχή της αναλογικότητας. Κάθε περιορισμός που επιβάλλεται σε ένα δικαίωμα πρέπει να δικαιολογείται από το νόμιμο σκοπό του, με ιδιαίτερη αναφορά στην ένταση, την έκταση και τη διάρκειά του. Έτσι, δεν θα είναι αναλογικός ο περιορισμός που είναι απρόσφορος για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος, επαχθέστερος από το αναγκαίο για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος μέτρο και δυσανάλογος *stricto sensu* σε σχέση με τους λόγους που τον αιτιολόγησαν ή τον επιδιωκόμενο στόχο.¹¹⁹ Συνεπώς, προκειμένου μία συμπεριφορικός εμπνευσμένη ρύθμιση να συμμορφώνεται με την αρχή της αναλογικότητας θα πρέπει να εξουδετερώνει (μερικώς ή πλήρως) τις συνέπειες μίας σοβαρής συμπεριφορικής διαταραχής, να αποτελεί την ηπιότερη δυνατή παρέμβαση και να είναι ευκόλως αναστρέψιμη διατηρώντας την ελευθερία του ατόμου.

Ενδεικτικά, τόσο εθνικά όσο και υπερεθνικά Δικαστήρια έχουν κρίνει κατά πόσο τηρούν τα κριτήρια της αρχής της αναλογικότητας τα μέτρα που έχουν ληφθεί με στόχο τον περιορισμό του καπνίσματος. Έτσι, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας έχει κρίνει ότι η υποχρέωση της τοποθέτησης προειδοποιητικών ενδείξεων στη συσκευασία των καπνικών προϊόντων συνιστά αναλογικό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και δεν αντίκειται στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία.¹²⁰ Το τελευταίο δεν θίγεται στο παρόν, ενώ από μόνο του, το απλό ενδεχόμενο μελλοντικής απόκτησης ενός ιδιοκτησιακού δικαιώματος ή οικονομικών ευκαιριών δεν προστατεύεται.¹²¹ Ομοίως, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹²² έκρινε ότι οι καταναλωτές προϊόντων καπνού είναι ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία καταναλωτών λόγω της εξάρτησής που προκαλεί η νικοτίνη, γεγονός που δικαιολογεί τη θέσπιση ενός ειδικού προστατευτικού πλαισίου ως προς τις προδιαγραφές της συσκευασίας των καπνικών προϊόντων. Επισημαίνοντας την υποχρέωση της ΕΕ να διασφαλίζει υψηλό επίπεδο προστασίας της ανθρώπινης υγείας, αλλά και τον αποδεδειγμένα αυξημένο βλαπτικό χαρακτήρα των προϊόντων καπνού, κατέληξε ότι α) η απαγόρευση της επισήμανσης στη συσκευασία καπνικών προϊόντων στοιχείων τα οποία, αν και αντικειμενικώς ορθά, ενθαρρύνουν μεταξύ άλλων την κατανάλωσή τους ή υποδηλώνουν ότι ένα συγκεκριμένο προϊόν καπνού είναι λιγότερο επιβλαβές,¹²³ μπορεί να προστατεύσει τους καταναλωτές από τους κινδύνους που συνεπάγεται το κάπνισμα, β) δεν υπερβαίνει τα αναγκαία όρια για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και γ) ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με άλλα, λιγότερο δεσμευτικά μέτρα, όπως η ρύθμιση της χρήσης των στοιχείων της επισήμανσης αντί της πλήρους απαγόρευσής τους, ή η προσθήκη ορισμένων

¹¹⁹ Δαγτόγλου (2012) σελ. 149 επ.

¹²⁰ BVerfG, απόφαση της 22^{ης} Ιανουαρίου 1997, σκέψη 68 (BVerfGE 95, 173-188). Εξάλλου, Νορβηγικά και Σκωτσέζικα δικαστήρια έχουν κρίνει ότι το μέτρο που απαγορεύει στα καταστήματα να τοποθετούν σε εμφανές σημείο καπνικά προϊόντα αποσκοπεί στην προστασία της υγείας και δεν ξεπερνά τα όρια που θέτει η αρχή της αναγκαιότητας. Νορβηγικό δικαστήριο έκρινε επίσης ότι είναι επαρκής η πιθανολόγηση της αποτελεσματικότητας του υιοθετημένου μέτρου και δεν είναι απαραίτητη η πλήρης επιστημονική τεκμηρίωση. WHO (2015)

¹²¹ Shmatenko, Shaverdov (2018)

¹²² ECJ, C-547/14, Philip Morris Brands SARL κατά Secretary of State for Health και άλλων, απόφαση της 4^{ης} Μαΐου 2016, σκέψεις 144 επ.

¹²³ Άρθρο 13 της Οδηγίας 2014/40/ΕΕ

συμπληρωματικών προειδοποιήσεων για την υγεία, καθώς τα στοιχεία αυτά έχουν σκοπό μάλλον να εκμεταλλευτούν την αδυναμία των καταναλωτών προϊόντων καπνού. Δεν πρόκειται συνεπώς για δυσανάλογο περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης, ούτε παρεμποδίζεται η διαφοροποίηση των προϊόντων, προκαλώντας στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό.

Επιπλέον, οι θεωρητικοί των συμπεριφορικών οικονομικών τονίζουν την ανάγκη για διαφάνεια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Cass Sunstein, «η αρχιτεκτονική των επιλογών πρέπει να είναι διαφανής και να υπόκειται στο δημόσιο έλεγχο [...]. Αυτή η πρόταση σημαίνει τουλάχιστον ότι όταν οι [δημόσιοι] λειτουργοί θεσμοθετούν κάποιο είδος [συμπεριφορικής] μεταρρύθμισης, οφείλουν να μην το αποκρύπτουν από το κοινό».¹²⁴ Η διαφάνεια απαιτεί τόσο γνωστοποίηση στο κοινό του περιεχομένου της νέας ρύθμισης, όσο και ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολόγησή της. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται τόσο η *ex ante* νομιμότητα της ρύθμισης, όσο και ο *ex post* έλεγχος και η επακόλουθη διόρθωσή της.

Όσον αφορά στην κριτική που ασκείται εκ μέρους της παραδοσιακής οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, ο αντίλογος στρέφεται αρχικά γύρω από τον συστημικό χαρακτήρα των ελλειμμάτων ορθολογικότητας: μία σειρά εργαστηριακών ερευνών και, πλέον, ερευνών πεδίου αποδεικνύει το μέγεθος, την ένταση και τη συχνότητα των διαφόρων στρεβλώσεων χωρίς να αφήνει χώρο για αμφιβολίες ως προς το βαθμό που επιδρούν στις ατομικές επιλογές. Επίσης, αναφορικά με τη διαδικασία θέσπισης των μέτρων αυτών, επισημαίνεται αφενός πως τα πορίσματα των συμπεριφορικών οικονομικών μπορούν να συμβάλλουν στη βελτιστοποίηση της νομοπαραγωγικής διαδικασίας, αναδεικνύοντας την ύπαρξη των προκαταλήψεων αυτών στο πρόσωπο των δημόσιων λειτουργών καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισής τους. Αφετέρου, γίνεται λόγος για την *construal-level theory of psychological distance*¹²⁵: ο νομοθέτης, όντας απομακρυσμένος χρονικά και τοπικά από κάποια γεγονότα και καταστάσεις, διαμορφώνει πολιτικές με μία ουδέτερη διάθεση χωρίς να επηρεάζεται από εξωτερικούς παράγοντες. Όσο μεγαλύτερη είναι η ψυχολογική απόσταση, τόσο πιο αφηρημένη η ρύθμιση, με αποτέλεσμα να στηρίζεται σε μία καλύτερη προτεραιοποίηση στόχων, προτιμήσεων, αγαθών. Άλλωστε, υπενθυμίζεται ότι η διαδικασία που προηγείται της θέσπισης ενός κανόνα, λόγω της διάρκειας και της έκτασής της, επιτρέπει στους εμπλεκόμενους σε αυτή μία πληρέστερη κατανόηση του ρυθμιζόμενου φαινομένου, των συνεπειών του και της αποτελεσματικότητας της προτεινόμενης ρύθμισης, μεταξύ άλλων, μέσα από τη συγκριτική εξέταση των εννόμων σχέσεων και την αξιολόγηση των πορισμάτων της επιστήμης. Από μόνη της η διαδικασία της νομοθέτησης δηλαδή καλύπτει ως ένα βαθμό δύο βασικές ελλείψεις που οδηγούν σε ανορθολογικές αποφάσεις: την έλλειψη χρόνου και πληροφόρησης.¹²⁶

Τέλος, ως προς τη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου των μέτρων αυτών, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ήδη διαφαίνεται η τάση της νομολογίας να προσαρμοστεί στις ανάγκες του

¹²⁴ Sunstein (2015)

¹²⁵ Trope, Liberman (2010)

¹²⁶ Zamir, Teichman (2018), σελ. 162 επ.

ελέγχου του ήπιου δικαίου. Το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας, με την ετήσια μελέτη του, το 2013, προσπάθησε να προσδιορίσει πώς μπορεί να γίνει δεκτή από το δικαστήριο μία αίτηση ακύρωσης κατά πράξεων soft law¹²⁷ και ποιος νομιμοποιείται να ασκήσει την εν λόγω αίτηση.¹²⁸ Προέβη δε τρία χρόνια αργότερα σε ακυρωτικό έλεγχο πράξεων οι οποίες δεν ήταν εκτελεστές σύμφωνα με την παραδοσιακή θεώρηση, ούτε αποτελούσαν βλαπτικές αποφάσεις.¹²⁹ Επίσης, φανερά εμπνευσμένος από την πρωτοτυπία του γαλλικού δικαστηρίου, γενικός εισαγγελέας του ΔΕΕ πρότεινε τον δικαστικό έλεγχο πράξεων soft law.¹³⁰

Άλλωστε, προτείνεται η δημιουργία διοικητικών και δικαστικών μέσων προσβολής των συμπεριφορικών παρεμβάσεων ή η προσαρμογή των ήδη υπαρχόντων προκειμένου να καλυφθεί το παρόν κενό νόμου. Ως παράδειγμα αναφέρεται το Information Quality Act, το οποίο επιτρέπει στους Αμερικανούς πολίτες να υποβάλουν αίτηση για να διορθώσουν τα στοιχεία που χρησιμοποιεί μία Υπηρεσία των ΗΠΑ, τα οποία δεν πληρούν τα εχέγνα της αξιοπιστίας, της χρησιμότητας, της αντικειμενικότητας και της ακεραιότητας. Με την αξιοποίηση της δυνατότητας αυτής μπορεί να καταστεί δυνατή η διόρθωση των πληροφοριακών νυγμών που δεν ανταποκρίνονται σε πραγματικά δεδομένα.

---

¹²⁷ Ειδικότερα, το γαλλικό ΣτΕ ανέφερε ότι, προκειμένου να μην απορριφθεί ως απαράδεκτη, η αίτηση ακύρωσης κατά πράξης soft law θα πρέπει να στρέφεται κατά πράξης που επιφέρει σημαντική αλλαγή στον εξωτερικό κόσμο και επηρεάζει σημαντικά τα συμφέροντα των αποδεκτών της. Θα πρέπει, δηλαδή, η ακύρωση της πράξης να έχει μία χρησιμότητα.

¹²⁸ Δεδομένου ότι διευρύνεται ο αριθμός των πράξεων που προσβάλλονται ενώπιόν του, το Δικαστήριο θεώρησε πως πρέπει να περιοριστεί ο κύκλος των προσώπων που μπορούν να τις προσβάλλουν μόνο σε αυτούς που έχουν άμεσο και βέβαιο συμφέρον.

¹²⁹ CE, αρ. 368082, 368083, 368084, Société Fairvesta International GMBH και λοιποί, απόφαση της 21^{ης} Μαρτίου 2016, και CE, αρ. 390023, Société NC Numericable, απόφαση της 21^{ης} Μαρτίου 2016. Στην εν λόγω νομολογία παρέπεμψε και το ελληνικό ΣτΕ (ΣτΕ 1755/2017), εκφράζοντας ίσως ένα άνοιγμα της ελληνικής Δικαιοσύνης προς την κατεύθυνση του ελέγχου του ήπιου δικαίου. Βλ. Πρεβεδούρου (2017)

¹³⁰ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα M. Bobek, της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2017, C-16/16 P, Βασίλειο του Βελγίου κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Παρόλα αυτά, η πρότασή του απορρίφθηκε από το ΔΕΕ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχουν περάσει έξι δεκαετίες από τη δημοσίευση του έργου του Hebert Simon, που αμφισβήτησε την εγκυρότητα της θεωρίας των παραδοσιακών οικονομικών περί ορθολογικού ανθρώπου. Έκτοτε, μία πληθώρα πειραμάτων και ερευνών έχουν αποδείξει την περιορισμένη ορθολογικότητα του ατόμου κατά τη διαμόρφωση κρίσεων και τη λήψη αποφάσεων. Έχει κατά αυτόν τον τρόπο συστηματοποιηθεί μία σειρά προκαταλήψεων που εμποδίζουν το άτομο να προβεί στην ορθολογική και πιο ωφέλιμη για το ίδιο επιλογή, με αποτέλεσμα να γεννηθεί ο κλάδος των συμπεριφορικών οικονομικών.

Δεδομένης της αναγνώρισης των εμποδίων αυτών, έχουν προταθεί νέα μέσα προκειμένου να καθοδηγηθεί το άτομο σε μία πιο ορθολογική επιλογή. Τα μέσα αυτά αποκτούν όλο και μεγαλύτερη απήχηση, καθώς φέρονται να είναι πολύ αποτελεσματικά, χωρίς, παράλληλα, να συνεπάγονται μεγάλο κόστος.

Τα πορίσματα των συμπεριφορικών οικονομικών εισέρχονται σταδιακά και στο χώρο του δικαίου, καθώς προσφέρουν «μία ακριβέστερη, πληρέστερη και εν τέλει ρεαλιστικότερη κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των αιτιών της».¹³¹ Ακόμα και αν δεν έχουν όλα τα συμπεριφορικά εμπνευσμένα μέσα ένα χαρακτήρα πρωτοτυπίας για το δίκαιο, η διαδικασία διαμόρφωσης μίας πολιτικής είναι ξεκάθαρα νέα: εμπεριέχει έντονα το στοιχείο της επιστημονικότητας και θέτει στο επίκεντρο το άτομο και τη συμπεριφορά του.

Η νέα αυτή θεώρηση έχει πολλά να συνεισφέρει ειδικότερα στο δημόσιο δίκαιο της υγείας. Ακριβώς επειδή τα περισσότερα προβλήματα της δημόσιας υγείας έχουν έντονο συμπεριφορικό χαρακτήρα, μία προσέγγιση που θέτει στη βάση της τη συμπεριφορά του ατόμου έχει ένα προβάδισμα έναντι των υπολοίπων και αναμένεται να αποβεί ιδιαίτερος αποτελεσματική στην αντιμετώπιση των διαφόρων ζητημάτων. Έτσι έχει γίνει άλλωστε στο πλαίσιο μίας σειράς συμπεριφορικών πρωτοβουλιών ανά τον κόσμο, πολλές εκ των οποίων έχουν τελικώς ενταχθεί στην εθνική και υπερεθνική νομοθεσία.

Παρά τα πλεονεκτήματά της, η νέα αυτή προσέγγιση έχει συναντήσει και θα συνεχίσει να συναντά έντονη κριτική για μία πληθώρα λόγων που αφορούν τόσο στο άτομο και τα δικαιώματά του, όσο και στις έννοιες του δικαίου και του κράτους. Τίθεται μία σειρά ερωτημάτων που σχετίζονται με την ουσία εννοιών όπως αυτές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του κρατικού παρεμβατισμού. Πρόκειται δε για έννοιες το περιεχόμενο των οποίων παραμένει έως και σήμερα ακαθόριστο, ώστε ο διάλογος που στρέφεται γύρω από αυτές να μην μπορεί εύκολα να καταλήξει σε στέρεες βάσεις, είτε καταδικάζοντας τη συμπεριφορική ανάλυση του δικαίου, είτε επιτρέποντάς της να λάβει μία θέση δίπλα στα παραδοσιακά μέσα ρύθμισης.

---

¹³¹ Καραμπατζός (2016), σελ. 96 και εκεί παραπομπές

Επιλογικά, η συμπεριφορική ανάλυση δεν αποτελεί πλέον μία περιθωριακή θεωρία. Δεδομένου ότι κερδίζει συνεχώς έδαφος επηρεάζοντας την νομοθέτηση ανά τον κόσμο, είναι απαραίτητο η νομική θεωρία να τοποθετηθεί ως προς μία σειρά ζητημάτων που αναδεικνύονται. Περισσότερο από ποτέ, απαιτείται η διερεύνηση του περιεχομένου της έννοιας της ελευθερίας και η διασφάλιση των απαραίτητων δικλίδων ασφαλείας προκειμένου να αποφευχθεί ο υπαρκτός κίνδυνος της κρατικής αυθαιρεσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βιβλιογραφία

1. Ξενόγλωσση

Alicke Mark, Govorun Olesya, THE BETTER-THAN-AVERAGE EFFECT, στο THE SELF IN SOCIAL JUDGEMENT, επεξεργασία έκδοσης Alicke Mark, Dunning David, Krueger Joachim, εκδ. Psychology Press, 2005

Baron Jonathan, DO NO HARM, στο CODES OF CONDUCT: BEHAVIORAL RESEARCH INTO BUSINESS ETHICS, επεξεργασία έκδοσης Messick David, Tenbrunsel Ann, εκδ. Russell Sage Foundation, 1996

Baron Jonathan, Wilkinson-Ryan Tess, CONCEPTUAL FOUNDATIONS: A BIRD' S EYE VIEW, στο RESEARCH HANDBOOK ON BEHAVIORAL LAW AND ECONOMICS, επεξεργασία έκδοσης Teitelbaum Joshua C., Zeiler Kathryn, επεξεργασία σειράς Posner Richard A., Parisi Francesco, εκδ. Edward Elgar Publishing Limited, 2018

Becker Gary, THE ECONOMIC APPROACH TO HUMAN BEHAVIOR, εκδ. University of Chicago Press, 1978

Cartwright Edward, BEHAVIORAL ECONOMICS, εκδ. Routledge, 2018

Cohen Glenn, Lynch Holly Fernandez, Robertson Christopher T., NUDGING HEALTH, HEALTH LAW AND BEHAVIORAL ECONOMICS, εκδ. Johns Hopkins University Press, 2016

Dworkin Gerald, THE THEORY AND PRACTICE OF AUTONOMY, εκδ. Cambridge University Press, 1988

Kahneman, Daniel, Slovic, Paul, Tversky Amos, JUDGEMENT UNDER UNCERTAINTY: HEURISTICS AND BIASES, εκδ. Cambridge University Press, 1982

Kant Immanuel, THE METAPHYSICS OF MORALS, εκδ. Cambridge University Press, 1991

Kelsen Hans, PURE THEORY OF LAW, εκδ. University of California Press, 1967

Luppi Barbara, Parisi Fransesco, BEHAVIORAL MODELS IN TORT LAW, στο RESEARCH HANDBOOK ON BEHAVIORAL LAW AND ECONOMICS, επεξεργασία έκδοσης Teitelbaum Joshua C., Zeiler Kathryn, επεξεργασία σειράς Posner Richard A., Parisi Francesco, εκδ. Edward Elgar Publishing Limited, 2018

Mill John Stuart, ON LIBERTY, εκδ. The Floating Press, 2009

Mill John Stuart, UTILITARIANISM, εκδ. IndyPublish, 2005, στην ελλ. γλώσσα από εκδ. Πόλις, 2002

Milton Friedman, THE METHODOLOGY OF POSITIVE ECONOMICS, στο ESSAYS IN POSITIVE ECONOMICS, εκδ. University of Chicago Press, 1966

Sandel Michael, JUSTICE. WHAT'S THE RIGHT THING TO DO, εκδ. Farrar, Straus, Giroux, 2009, στην ελλ. γλώσσα από εκδ. Πόλις, 2011

Simon Herbert, MODELS OF MAN: SOCIAL AND RATIONAL – MATHEMATICAL ESSAYS ON RATIONAL HUMAN BEHAVIOR IN A SOCIAL SETTING, εκδ. John Wiley & Sons, 1957

Sunstein Cass, BEHAVIORAL LAW & ECONOMICS, εκδ. Cambridge University Press, 2000

Sunstein Cass, WHY NUDGE? THE POLITICS OF LIBERTARIAN PATERNALISM, εκδ. Yale University Press, 2014

Thaler Richard, Sunstein Cass, NUDGE: IMPROVING DECISIONS ABOUT HEALTH, WEALTH AND HAPPINESS, εκδ. Yale University Press, 2008

Zamir Eyal, Teichman Doron, BEHAVIORAL LAW AND ECONOMICS, εκδ. Oxford University Press, 2018

2. Ελληνική

Δαγτόγλου Πρόδρομος, ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, εκδ. Σάκκουλας, 2012

Δελλής Γεώργιος, ΔΗΜΟΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ, ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ «ΑΛΛΙΩΣ», ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ, εκδ. Ευρασία, 2018

Καραμπατζός Αντώνης, ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ: ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 2016

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη Πατρίνα, ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017

Σουρλας Παύλος, JUSTI ATQUE INJUSTI SCIENTIA, ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995

Σπύρου Σπύρος, ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΗ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ: ΚΕΦΑΛΑΙΑΓΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, εκδ. Μπένου, 2009

- Επιστημονική Αρθρογραφία

1. Ξενόγλωσση

Alemanno Alberto, Spina Alessandro, NUDGING LEGALLY: ON THE CHECKS AND BALANCES OF BEHAVIORAL REGULATION, *International Journal of Constitutional Law*, Τόμος 12, Τεύχος 2, σελ. 429 επ., 2014

Asch Solomon, OPINIONS AND SOCIAL PRESSURE, *Scientific American*, Τόμος 193, Τεύχος 5, σελ. 31 επ., 1955

Davidai Shai, Gilovich Thomas, Ross Lee, THE MEANING OF DEFAULT OPTIONS FOR POTENTIAL ORGAN DONORS, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Τόμος 109, Τεύχος 38, σελ. 15201 επ., 2012

Dworkin Gerald, PATERNALISM, *The Monist*, Τόμος 56, Τεύχος 1, σελ. 64 επ., 1972

Eidenmüller Horst, LIBERALER PATERNALISMUS, *Juristenzeitung*, σελ. 814 επ., 2011

Johnson Eric, Goldstein Daniel, DO DEFAULTS SAVE LIVES, *Science*, Τόμος 302, σελ. 1338 επ., 2003

Kahneman Daniel, Twersky Amos, JUDGEMENT UNDER UNCERTAINTY: HEURISTICS AND BIASES, *Science*, Τόμος 185, σελ. 1124 επ., 1974

Kahneman Daniel, Twersky Amos, THE FRAMING OF DECISIONS AND THE PSYCHOLOGY OF CHOICE, *Science*, Τόμος 211, σελ. 453 επ., 1981

Langer Ellen, THE ILLUSION OF CONTROL, *Journal of Personality and Social Psychology*, Τόμος 32, Τεύχος 2, σελ. 311 επ., 1975

Loewenstein George, OUT OF CONTROL: VISCERAL INFLUENCES ON BEHAVIOR, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Τόμος 65, Τεύχος 3, σελ. 272 επ., 1996

Meyerowitz Beth, Chaiken Shelly, THE EFFECT OF MESSAGE FRAMING ON BREAST SELF-EXAMINATION ATTITUDES, INTENTIONS AND BEHAVIOR, *Journal of Personality and Social Psychology*, Τόμος 52, Τεύχος 3, σελ. 500 επ., 1987

Michie Susan, Johnston Marie, Abraham Charles, Parker Dianne, Walker Allan, MAKING PSYCHOLOGICAL THEORY USEFUL FOR IMPLEMENTING EVIDENCE BASED PRACTISE: A CONSENSUS APPROACH, *Qual Saf Health Care*, σελ. 26 επ., 2005

Michie Susan, van Stralen Maartje Marieke, West Robert, THE BEHAVIOUR CHANGE WHEEL: A NEW METHOD FOR CHARACTERISING AND DESIGNING BEHAVIOUR CHANGE INTERVENTIONS, *Implementation Science*, 2011

Mitchell Jason, Schirmer Jessica, Ames Daniel, Gilbert Daniel, MEDIAL PREFRONTAL CORTEX PREDICTS INTERTEMPORAL CHOICE, *Journal of Cognitive Neuroscience*, Τόμος 23, Τεύχος 4, σελ. 1 επ., 2011

Nguyesn C. Thi, ECHO CHAMBERS AND EPISTEMIC BUBBLES, *Episteme*, σελ. 1 επ., 2018

O' Donoghue Ted, Rabin Matthew, DOING IT NOW OR LATER, *American Economic Review*, Τόμος 89, Τεύχος 1, σελ. 103 επ., 1999

O' Donoghue Ted, Rabin Matthew, THE ECONOMICS OF IMMEDIATE GRATIFICATION, *Journal of Behavioral Decision Making*, Τόμος 13, Τεύχος 2, σελ. 233 επ., 2000

Prainsack Barbara, THE VALUE OF HEALTHCARE DATA: TO NUDGE, OR NOT?, *Policy Studies*, Τόμος 41, Τεύχος 5, σελ. 547 επ., 2020

Prentice Deborah, Miller Dale, PLURALISTIC IGNORANCE AND ALCOHOL ABUSE ON iCAMPUS: SOME CONSEQUENCES OF MISPERCEIVING THE SOCIAL NORM, *Journal of Personality and Social Psychology*, Τόμος 64, Τεύχος 2, σελ. 243 επ., 1993

Quigley Muireann, NUDGING FOR HEALTH: ON PUBLIC POLICY AND DESIGNING CHOICE ARCHITECTURE, *Medical Law Review*, Τόμος 21, Τεύχος 4, σελ. 588 επ., 2013

Rogers Todd, Frey Erin, CHANGING BEHAVIOR BEYOND THE HERE AND NOW, *Faculty Research Working Paper Series*, Harvard Kennedy School, για το *Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making*, 2014

Shmatenko Leonid, Shaverdov David, PACKAGING-RELATED MEASURES FOR ALCOHOL AND UNHEALTHY FOOD AND THEIR IMPACT ON TRADEMARKS – THE PERSPECTIVE OF ARTICLE 17(2) CFRE, *ZLR*, σελ. 325, 2018

Sunstein Cass, NUDGES.GOV: BEHAVIORAL ECONOMICS AND REGULATION, προσχέδιο εισαγωγής στο *OXFORD HANDBOOK OF BEHAVIORAL ECONOMICS AND THE LAW*, 2013

Sunstein Cass, THE ETHICS OF NUDGING, *Yale Journal on Regulation*, Τόμος 32, σελ. 413 επ., 2015

Sunstein Cass, THE STORRS LECTURES: BEHAVIORAL ECONOMICS AND PATERNALISM, *The Yale Law Journal*, Τόμος 122, Τεύχος 7, σελ. 1826 επ., 2013

Thaler Richard, Sunstein Cass, LIBERTARIAN PATERNALISM IS NOT AN OXYMORON, *University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper*, Τεύχος 43, 2003

Thaler Richard, Sunstein Cass, LIBERTARIAN PATERNALISM, American Economic Review, Τόμος 93, Τεύχος 2, σελ. 175 επ., 2003

Trope Yaacov, Liberman Nira, CONSTRUAL-LEVEL THEORY OF PSYCHOLOGICAL DISTANCE, Psychological Review, Τόμος 117, Τεύχος 2, σελ. 440 επ., 2010

Wright George, ARE THERE FIRST AMENDMENT “VACUUMS?”: THE CASE OF THE FREE SPEECH CHALLENGE TO TOBACCO PACKAGE LABELING REQUIREMENTS, Albany Law Review, Τόμος 76, Τεύχος αρ. 1, σελ 613 επ., 2013

2. Ελληνική

Πρεβεδούρου Ευγενία, ΑΤΥΠΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ: ΤΟ SOFT LAW ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, Τεύχος 10, 2017

- Εκθέσεις

BERT, BETA, NUDGE VS SUPERBUGS: A BEHAVIOURAL ECONOMICS TRIAL TO REDUCE THE OVERPRESCRIBING OF ANTIBIOTICS, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://behaviouraleconomics.pmc.gov.au/sites/default/files/projects/report-nudge-vs-superbugs.pdf>, 2018

BIT, APPLYING BEHAVIOURAL INSIGHTS TO ORGAN DONATION: PRELIMINARY RESULTS FROM A RANDOMISED CONTROLLED TRIAL, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://www.bi.team/wp-content/uploads/2015/07/Applying_Behavioural_Insights_to_Organ_Donation_report.pdf, 2015

Cabinet Office BIT, APPLYING BEHAVIOURAL INSIGHT TO HEALTH, 2010

Conseil d'État, LE DROIT SOUPLE – ETUDE ANNUELLE 2013, Les rapports du Conseil d'État, 2013

ECDC, OECD, ANTIMICROBIAL RESISTANCE, TACKLING THE BURDEN IN THE EUROPEAN UNION, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.oecd.org/health/health-systems/AMR-Tackling-the-Burden-in-the-EU-OECD-ECDC-Briefing-Note-2019.pdf>, 2019

European Commission, OECD, STATE OF HEALTH IN THE EU, ΕΛΛΑΔΑ, ΠΡΟΦΙΛ ΥΓΕΙΑΣ 2017, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/chp_gr_greece.pdf, 2017

European Commission, TOBACCO PACKAGING HEALTH WARNING LABELS, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/quali/ql_5818_tobacco_en.pdf, 2012

European Commission, van Bavel René, Hermann Benedikt, Esposito Gabriele, Proestakis Antonios, APPLYING BEHAVIOURAL SCIENCES TO EU POLICY-MAKING, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC83284/behaviouralsciencepolicybriefonline-spreads.pdf>, 2013

Guy's & St Thomas' Charity, BITE SIZE: BREAKING DOWN THE CHALLENGE OF INNER-CITY CHILDHOOD OBESITY, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://www.gsttcharity.org.uk/sites/default/files/Bite_Size_Report.pdf, 2018

Hallsworth Michael, Chadborn Tim, Sallis Anna, Sanders Michael, Berry Daniel, Greaves Felix, Clements Lara, Davies Sally, PROVISION OF SOCIAL NORM FEEDBACK TO HIGH PRESCRIBERS OF ANTIBIOTICS IN GENERAL PRACTICE: A PRAGMATIC NATIONAL RANDOMISED CONTROLLED TRIAL, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140673616002154>, 2016

Halpern David, BEHAVIOURAL INSIGHTS AND HEALTHIER LIVES, VicHealth, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.vichealth.vic.gov.au/-/media/ResourceCentre/PublicationsandResources/General/2016-Behavioural-Insights-and-Healthier-Lives.pdf?la=en&hash=D311440C0D7B616C3E2BEAD4A454BFD7BD9D303E>, 2016

Inter-American Development Bank, Luoto Jill, Carman Katherine Grace, BEHAVIORAL ECONOMICS, GUIDELINES WITH APPLICATIONS FOR HEALTH INTERVENTIONS, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Behavioral-Economics-Guidelines-with-Applications-for-Health-Interventions.pdf>, 2014

Ministry of Health, Australian GVT, POST-IMPLEMENTATION REVIEW, TOBACCO PLAIN PACKAGING, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://ris.pmc.gov.au/sites/default/files/posts/2016/02/Tobacco-Plain-Packaging-PIR.pdf>, 2016

National Preventative Health Taskforce, Australian GVT, PREVENTING ALCOHOL-RELATED HARM IN AUSTRALIA: A WINDOW OF OPPORTUNITY, 2009

OECD, BEHAVIOURAL INSIGHTS AND PUBLIC POLICY: LESSONS FROM AROUND THE WORLD, OECD publishing, 2017

The Health Foundation, Perry Chris, Chhatralia Krishna, Damesick Dom, Hobben Sylvie, Volpe Leonora, BEHAVIOURAL INSIGHTS IN HEALTHCARE, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.health.org.uk/sites/default/files/BehaviouralInsightsInHealthCare.pdf>, 2015

WHO, NO TIME TO WAIT: SECURING THE FUTURE FROM DRUG-RESISTANT INFECTIONS, έκθεση προς το Γενικό Γραμματέα των Ηνωμ. Εθνών, διαθέσιμη στον ιστότοπο

https://www.who.int/antimicrobial-resistance/interagency-coordination-group/IACG_final_report_EN.pdf, 2019

WHO, Ollila Hanna, BEST PRACTICES ON IMPLEMENTATION OF THE TOBACCO ADVERTISING AND DISPLAY BAN AT POINT OF SALE (ARTICLE 13 OF THE WHO FCTC), A FOUR-COUNTRY STUDY: IRELAND, NORWAY, FINLAND AND THE UNITED KINGDOM, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://www.who.int/fctc/publications/best_practices_art13_whofctc.pdf, 2015

WHO, WHO FRAMEWORK CONVENTION ON TOBACCO CONTROL: GUIDELINES FOR IMPLEMENTATION: ARTICLE 5.3, ARTICLE 8, ARTICLE 9 AND 10, ARTICLE 11, ARTICLE 12, ARTICLE 13, ARTICLE 14, 2014

WISH Behavioral Insights Forum, Hallsworth Michael, Snijders Veerle, Burd Hannah, Presst Jessica, Judah Gaby, Huf Sarah, Halpern, APPLYING BEHAVIORAL INSIGHTS: SIMPLE WAYS TO IMPROVE HEALTH OUTCOMES, διαθέσιμη στον ιστότοπο http://38r8om2xjhhl25mw24492dir.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2016/11/WISH-2016_Behavioral_Insights_Report.pdf, 2016

BIT, Merriam Sarah, Behrendt Hannah, INCREASING VACCINE UPTAKE IN LOW- AND MIDDLE-INCOME COUNTRIES, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.bi.team/wp-content/uploads/2020/04/Opportunities-for-behavioural-insights-research-on-vaccines-uptake-in-low-and-middle-income-countries.pdf>, 2020 (A)

- Λοιπή αρθρογραφία

BIT, Gyani Alex, Chappell Nathan, REDUCING ANTIBIOTIC OVERUSE WITHOUT WORSENING HEALTH INEQUITIES, A REPLICATION TRIAL IN NEW ZEALAND, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/amr-blog/>, 2020 (B)

BIT, Hallsworth Michael, Burd Hannah, GREEN MEANS GO: HOW TO HELP PATIENTS MAKE INFORMED CHOICES ABOUT THEIR HEALTHCARE, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/green-means-go-how-to-help-patients-make-informed-choices-about-their-healthcare/>, 2018 (A)

BIT, Hallsworth Michael, REDUCING ANTIBIOTIC PRESCRIBING: A NEW BIT STUDY PUBLISHED IN THE LANCET, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/1516/>, 2016 (A)

BIT, Hallsworth Michael, THE SOFT DRINKS LEVY IS WORKING BEFORE IT HAS EVEN BEEN APPLIED, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/the-soft-drinks-levy-is-working-before-it-has-even-been-applied/>, 2016 (B)

BIT, Halpern David, Flahavan Edward, TACKLING INNER-CITY CHILDHOOD OBESITY, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/tackling-inner-city-childhood-obesity/>, 2018 (B)

BIT, Merriam Sarah, Behrendt Hannah, FROM PILOT TO POLICY – BREAKING DOWN BARRIERS TO VACCINE UPTAKE, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/from-pilot-to-policy-breaking-down-barriers-to-vaccine-uptake/>, 2020 (Γ)

BIT, Ravenscroft Luke, Kettle Stewart, Persian Ruth, Ruda Simon, Severin Lilian, Doltu Svetlana, Oprunenco Alex, CAN BI HELP TACKLE ONE OF THE WORLD’S TOP KILLERS? IMPROVING TUBERCULOSIS CARE IN MOLDOVA, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/can-bi-help-tackle-one-of-the-worlds-top-killers/>, 2019

BIT, Sanders Michael, Gibbons Dan, Gyani Alex, ANTIMICROBIAL RESISTANCE AND BI – WHAT’S NEXT?, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bi.team/blogs/amr-and-bi-whats-next/>, 2018 (Γ)

BIT, Service Owain, Hallsworth Michael, Halpern David, Algate Felicity, Gallagher Rory, Nguyen Sam, Ruda Simon, Sanders Michael, Pelenur Marcos, Gyani Alex, Harper Hugo, Reinhard Joanne, Kirkman Elspeth, EAST, FOUR SIMPLE WAYS TO APPLY BEHAVIOURAL INSIGHTS, διαθέσιμο στον ιστότοπο https://www.bi.team/wp-content/uploads/2015/07/BIT-Publication-EAST_FA_WEB.pdf, 2014

Guțu Liubomir, DIN 15 AUGUST, TIGARILE NU VOR MAI PUTEAA FI VAZUTE IN VITRINE, διαθέσιμο στον ιστότοπο https://diez.md/2020/07/31/video-din-15-august-tigarile-nu-vor-mai-putea-fi-vazute-pe-vitrine/?fbclid=IwAR0_MqnF5V6_YwQ73ReU8g0SaXAK1qHs9hixI8sRNbO8dc1nje4zfwG-XyU, 2020

HRSA, USA, ORGAN DONATION STATISTICS, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.organdonor.gov/statistics-stories/statistics.html>, 2020

Le portail de Transformation de l’ Action Publique, France, SCIENCES COMPORTEMENTALES: NOS PROJETS EN COURS, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.modernisation.gouv.fr/nos-actions/les-sciences-comportementales/sciences-comportementales-nos-projets-en-cours>, 2018

Parker Thomas, FROM URUGUAY TO SAUDI ARABIA: 14 COUNTRIES THAT HAVE IMPLEMENTED PLAIN TOBACCO PACKAGING, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.nspackaging.com/analysis/plain-tobacco-packaging/>, 2019

Saul Michael Howard, MAYOR'S SODA PLAN FAILS, Wall Street Journal, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.wsj.com/articles/SB10001424053111903596904576518902332775160> , 2011

WHO, CORONAVIRUS DISEASE (COVID-19) ADVICE FOR THE PUBLIC: MYTHBUSTERS, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters#bleach>, 2020 (A)

WHO, FACTSHEET ON TOBACCO, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco>, 2020 (B)

WHO, TOBACCO AND THE WHO FRAMEWORK CONVENTION ON TOBACCO CONTROL, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.who.int/news-room/q-a-detail/tobacco-and-the-who-framework-convention-on-tobacco-control>, 2017

- Νομολογία

BVerfG, Απόφαση της 22^{ης} Ιανουαρίου 1997, (BVerfGE 95, 173-188)

CE, αρ. 368082, 368083, 368084, Société Fairvesta International GMBH και λοιποί, Απόφαση της 21^{ης} Μαρτίου 2016

CE, αρ. 390023, Société NC Numericable, Απόφαση της 21^{ης} Μαρτίου 2016

D.C. Cir., 696 F.3d 1205, R.J. Reynolds Tobacco Co. κατά United States Food & Drug Admin, 2012

ECJ, C-547/14, Philip Morris Brands SARL κατά Secretary of State for Health και άλλων, Απόφαση της 4^{ης} Μαΐου 2016

ECJ, C-16/16 P, Βασίλειο του Βελγίου κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα M. Bobek της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2017

ΣτΕ 1755/2017